

Ю.И.АҲМАДАЛИЕВ

**ТОПОНИМИКА ВА ГЕОГРАФИК
ТЕРМИНШУНОСЛИК**

Фарғона-2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АҲМАДАЛИЕВ ЮСУФЖОН ИСМОИЛОВИЧ

**ТОПОНИМИКА ВА ГЕОГРАФИК
ТЕРМИНШУНОСЛИК**

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан 5140600-география мутахассислиги талабалари учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этилган**

Фарғона -2018

Ушбу ўқув қўлланмада “Топонимика ва географик терминшунослик” фанининг, назарий ва амалий масалалари, предмети, фанлар тизимида тутган ўрни ва географик номларни илмий тадқиқ этиш усуллари берилган. Унда биринчи марта географик номлардан фойдаланишнинг ҳукукий тартиботи ёритилган.

Қўлланмада географик номларни таснифлаш тамойиллари ва мезонлари кўрсатиб ўтилган ҳамда мазкур тамойиллар бўйича ажратилган асосий гуруҳларга тасниф берилган. Бундан ташқари географик номларнинг ясалиши, грамматик тузилиши, имлоси, трансформацияси, этимологияси, географик объектларни номлашнинг асосий қоидалари ва географик терминлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

Қўлланманинг якуний қисмида таълим тизимида географик номларни ўргатиш усуллари, дарс ва дарсдан ташқари таълим жараёнида маҳаллий географик номларни ўргатиш ҳамда жой номларининг ўқувчилар маънавий тарбиясидаги аҳамияти ҳақидаги фикрлар берилган.

Ўқув қўлланма “география” ва “география ўқитиш методикаси” мутахассисликларида таълим олаётган талабаларга мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Ҳ.Жўраев, ФарДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси
профессори, ф.ф.д.

Тақризчилар:

О.Абдуганиев, ФарДУ география кафедраси мудири,
г.ф.н.

М.Миракмалов, ЎзМУ география кафедраси доценти,
г.ф.н.

В данном учебном пособии даны теоретические и практические вопросы “Топонимика и географические терминологии”, предмет, место в системе наук и методы научного исследования географического названия. Впервые освещен правовой режим использования географических названий.

В пособии указаны принципы и критерии классификации географических названий и даны характеристики каждой группе выделенных на основе данных критериев. Кроме этого, даны подробные сведения о номинации грамматических структур, правописании, трансформации, этимологии топонимов, основные правила номинации и географических терминов.

В заключительной части пособия даны методы изучения географических названий в системе образования, методы изучения местных географических названий на уроках и внеурочных процессах и значение географических названий в духовном воспитании учащихся.

Учебное пособие предназначена для студентов обучающихся по специальности “география” и “методика преподавания географии”.

Ответственный редактор:

Х.Жураев профессор кафедры узбекского
языковедения ФерГУ, д.ф.н.

Рецензенты:

О.Абдуганиев, заведующий кафедрой географии ФерГУ,
к.г.н.

М.Миракмалов, доцент кафедры географии НУУз, к.г.н

In the given teaching reference is given theoretical and practical questions of “Toponomic and geographical terms”, the subject, its place in the system of sciences, and methods of scientific investigation of geographical name. For the first time is lightened the truly regime of using geographical names.

In the reference it is pointed out the principles and criteria’s of classification of geographical names and is given characteristics to every group of sharing out on the given criteria.

Besides this, it is given a detailed informations about nomination, grammatical structures, spelling, transformation, etymology of toponims, the main rules of nominations and geographical terminologies.

In the conclusive part of this reference is given the methods of investigation of geographical names in the system of education, methods of teaching of local geographical names at the lesson and out of lesson processes, and the meaning of geographical names in moral teaching of the students. This reference is deslined for the students who study on the speciality of geography and the methods of teaching geography.

The main editor:

A.Djuraev, professor of the chair of the Uzbek language of
FSU

The reviewers:

O.Abduganiev, Head of the chair of geography pf FSU,
PhD

M.Mirakmalov, docent of the chair of Geography of NUUz

	Кириш	7
1 Боб	Топонимиканинг назарий-методологик масалалари	10
1.1.	Топонимиканинг предмети ва асосий тушунчалари	10
1.2.	Топонимиканинг ривожланиши, фанлар тизимида тутган ўрни.	14
1.3.	Географик номларни тадқиқ этиш усуллари.	22
1.4.	Географик номларнинг яратилиш қонуниятлари	31
1.5.	Географик номлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиботи. . .	36
2 Боб.	Географик номларни таснифлаш.	43
2.1.	Географик номларни таснифлаш тамойиллари.	43
2.2.	Табиий шароитни акс эттирувчи географик номлар.	49
2.3.	Антропотопонимлар ва этнотопонимлар.	57
2.4.	Кишиларнинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ топонимлар. . . .	64
2.5.	Экологик топонимлар ва уларнинг ўзига хос функциялари . . .	67
3 Боб.	Географик номларнинг ясалиши, ёзилиши ва этимологияси.	72
3.1.	Географик номларнинг грамматик тузилиши ва ясалиши.	72
3.2.	Географик объектларни номлашнинг асосий қоидалари.	76
3.3.	Географик номларнинг карталарда ёзилиш қоидалари.	85
3.4.	Географик номлар имлоси, трансформацияси.	88
3.5.	Географик номлар этимологияси, географик терминлар.	93
4 Боб.	Географик номларни таълим тизимида ўрганилиши.	101
4.1.	Таълим тизимида маҳаллий топонимлардан фойдаланиш.	101
4.2.	Таълим жараёнида географик номларни ўргатиш усуллари. . .	105
4.3.	Топонимиканинг ўқувчилар маънавий тарбиясидаги аҳамияти	112
4.4.	Географик номларни ўлкашунослик тўғрисида ўрганиш.	118
4.5.	Дала амалиёти ва экскурсияларда маҳаллий географик номларни ўрганиш.	123
	Глоссарий (изоҳли луғат)	128
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.	133

	Введение.	7
1 Глава	Теоретико-методологические вопросы топонимики.	10
1.1.	Предмет и основные понятия топонимики.	10
1.2.	Развитие и место топонимики в системе науки	14
1.3.	Методы исследования географических названий	22
1.4.	Закономерности возникновения географических названий . .	31
1.5.	Правовой режим использования географических названий . .	36
2 Глава.	Классификация географических названий.	43
2.1.	Принципы классификации географических названий.	43
2.2.	Географические названия, отражающие природные условия.	49
2.3.	Антропотопонимы и этнотопонимы.	57
2.4.	Топонимы, связанные с трудовой деятельностью людей	64
2.5.	Экологические топонимы и их своеобразные функции.	67
3 Глава.	Этимологии, правописание и создание географических названий	72
3.1.	Грамматические строения и создание географических названий.	72
3.2.	Основные правила номинации географических объектов	76
3.3.	Основные правила написания топонимов на географических картах	85
3.4.	Трансформация и орфографии географических названий. . . .	88
3.5.	Этимологии географических названий, географические термины	93
4 Глава.	Изучение географических названий в системе образования.	101
4.1.	Использование местных топонимов в системе образования . .	101
4.2.	Методы обучения географических названий в процессе обучения	105
4.3.	Значение Топонимики в духовном воспитании учащихся	112
4.4.	Изучение географических названий в краеведческих кружках.	118
4.5.	Изучение местных географических названий на полевой практике и экскурсиях	123
	Глоссарий.	128
	Список использованной литературы	133

	Introduction.	7
1 chapter	Theoretical-methodological questions of toponomics.	10
1.1.	The subject and main conception of toponomics.	10
1.2.	The development and the place of toponomic in the system of science.	14
1.3.	The methods of investigation of geographical names.	22
1.4.	The geographical names creation legality.	31
1.5.	Truly regime of using geographical names.	36
2 chapter	Classification of geographical names.	43
2.1.	The principles of classification of geographical names.	43
2.2.	The geographical names, reflecting the natural conditions.	49
2.3.	Antropononims and etnotoponims.	57
2.4.	Toponims connecting with labour activity of people.	64
2.5.	Ecological toponims and their functions.	67
3 chapter	Etymology, spelling and formation of geographical names.	72
3.1.	Grammatical building and formation of geographical names.	72
3.2.	The main rules of nomination of geographical objects.	76
3.3.	The main rules of writing toponims on geographical maps.	85
3.4.	Transformation and orthography of geographical names.	88
3.5.	Etymology of geographical names, geographical terms.	93
4 chapter	The teaching of geographical names in the system of education.	101
4.1.	The usage of local toponims in the system of education.	101
4.2.	The methods of teaching geographical names in the process of teaching.	105
4.3.	The meaning of toponimics in spiritual teaching of students.	112
4.4.	The teaching of geographical names of countryside's circles.	118
4.5.	The study of local geographical names in full practice and excursions.	123
	Glossary	128
	The content of used literature.	133

Кириш

Географиянинг фанлар тизимида эгаллаган қулай “географик ўрни” туфайли юзага келган ва жадал ривожланиб бораётган соҳалардан бири топонимика – географик объектларнинг номлари ҳақидаги фан ҳисобланади. Билим соҳаси сифатида узоқ ривожланиш тарихига эга бўлган бу фанни ўрганишга бўлган қизиқиш, унинг жамиятдаги вазифаси кўламига мос равишда ортиб бормоқда.

Географик номлар кишилик жамиятининг ривожланиш босқичлари билан бевосита боғлиқ ҳолда сон ва сифат жиҳатидан ўзгариб боради. Кишилик жамияти бевосита алоқада бўладиган атроф-географик муҳитнинг кенгайишига, ўзлаштирилишига мос равишда, инсоният цивилизациясининг ажралмас қисми сифатида топонимик муҳит ҳам кенгайиб, ривожланиб боради. Бу муҳитдаги географик номлар инсонлар билан географик объектларни ўзаро боғлаб турувчи восита вазифасини бажарадилар. Бундай боғланишда ном бир объектни иккинчисидан фарқлаш, унинг қаерда жойлашганлигини аниқлаб, керак бўлса харитада кўрсатиб бериш орқали кишилик жамияти учун зарур ва муҳим бўлган ижтимоий-сиёсий вазифани, яъни адреслик функциясини бажаради.

Географик номлар адреслик функцияни бажариш билан бир вақтда кўп қиррали ва хилма-хил ахборот манбаи бўлиб ҳисобланади. Шу сабабдан ҳар қандай географик ном инсон фаолиятининг маҳсули, у географик объектнинг номи сифатида ер юзининг маълум бир нуқтасида пайдо бўлган. Ҳар бир давр, тузум ўз мафкураси ва маънавияти, маданияти, ишлаб чиқариш тарзи, хўжалик фаолияти ва бошқа сиёсий, иқтисодий-ижтимоий омилларга таяниб номлар мажмуини яратади ва айнан географик номларида кишилик жамияти тараққиётидаги давр руҳи, халқнинг турмуши ва маданияти билан боғлиқ турли хил воқеа-ҳодисалар муҳрланиб қолган. Бошқача айтганда, географик номлар маънавиятимизнинг ажралмас бўлаги, маънавият эса одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб хизмат қилган. Бу ҳақида

Республикамизнинг биринчи президенти И.А.Каримов шундай ёзади - “Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди”¹.

Географик объектларнинг номлари топонимиканинг асосини ташкил қилар экан, географик объектлар ўзи нима эканлигини таъкидлаш орқали мазкур фаннинг географик ўрганиш жиҳатларини аниқлаб олиш мумкин. Географик объект деб табиий ёки инсонлар томонидан яратилган, нисбатан барқарор, бир бутун географик яратмага айтилиб, у ерни юза қисмида маълум ўринни эгаллаши, ландшафтнинг шаклланиши ва ўзгаришида қатнашиши, бир шартли белги билан харитага туширилиши керак. Бундай ёндашувда географик объектларга барча табиий объектлар, маъмурий-худудий бирликлар, аҳоли масканлари, транспорт ва муҳандислик-техника инфратузилмаси объектлари ва бошқалар киради. Барча географик объектларнинг номлари инсонлар томонидан яратилиб, ер юзасининг маълум қисмида юзага келади, географик карталарда тасвирлаш имконини беради. Шунинг учун ҳам уларни ўрганиш бир вақтнинг ўзида география ва топонимикани (аниқроғи геотопонимикани) ўрганиш объекти ҳисобланади.

Мамлакатимизда олий таълимнинг география (5140600) – бакалавр таълим йўналиши Давлат таълим стандартида “Топонимика ва географик терминшунослик” ўқув фани сифатида киритилган. Талабалар томонидан ўрганиладиган мавзулар сифатида фаннинг предмети, тадқиқот объекти, мақсади ва вазифалари, топонимиканинг ривожланиш тарихи, “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, географик номларнинг турлари, географик номларнинг ёзилиши ва талаффузи, география дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш каби фаннинг биринчи қисмидаги мавзуларга асосий эътибор қаратилди. Фан

¹Каримов И. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.—Тошкент: Ўзбекистон, 1992. —Б.71.

дастуридан ўрин олган “Географик терминшунослик” бўйича ўқув қўлланма ЎзМУ доценти г.ф.н. М.Миракмалов томонидан тайёрланаётганлиги инобатга олинди.

Муаллиф мазкур қўлланмани тайёрлашда ўзларининг беғараз ёрдамларини аямаган Ўзбекистон география жамияти президенти, профессор А.Солиев, Қўқон давлат педагогика институти доценти Н.Охунов, Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори Ҳ.Жўраев, Ўзбекистон миллий унверситети докторанти, г.ф.н., М.Миракмаловларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

I БОБ. ТОПОНИМИКАНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

1.1. Топонимиканинг предмети ва асосий тушунчалари

Кишилик жамиятининг ҳудудий ташкил этилишини тасвирлаб берувчи асосий кўрсаткичлардан бири муайян ўрнашган жойи (ўрни) билан тавсифланадиган, табиий ёки сунъий келиб чиқишга эга бўлган географик объектлардир. Амалдаги **“Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги (2011) қонунга мувофиқ** уларга маъмурий-ҳудудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар); аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмлари (маҳаллалар, шохқўчалар, кўчалар, майдонлар, боғлар, хиёбонлар); транспорт ва муҳандислик-техника инфратузилмаси объектлари (темир йўл станциялари, автостанциялар, метрополитен станциялари, вокзаллар, аэропортлар, портлар, пристанлар, кўприклар, разъездлар, йўллар, каналлар, сув омборлари, тўғонлар, дамбалар); табиий объектлар (дарёлар, кўллар, музликлар, текисликлар, тоғлар, тоғ тизмалари, ғорлар, чўллар, водийлар, даралар, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, ёнбағирлар, фойдали қазилмалар конлари) ва бошқа шу каби объектлар киради. Бу объектларнинг ҳар бири замонавий географик фанлар тизимига кирувчи соҳаларда (геоморфология, гидрология, иқлимшунослик, ландшафтшунослик, картография, иқтисодий-ижтимоий ва аҳоли географияси ва б.) батафсил ўрганилади. Мазкур географик объектларнинг номлари қадимдан топоним (юнон тилида *τοπος* – “жой” ва *ονομα* – “ном”) деб аталган. Географик объектларнинг номларини ўрганувчи фан эса топонимика деб юритилади. Географик объектларнинг номлари атоқли отлар бўлиб, маълум бир мазмунга, ўзига хос жойлашув хусусиятига эга, аниқ бир халқ тилидан олинган сўз бўлиб, муайян тарихий шароит ёки воқеялик муносабати билан аталган. Шунинг учун ҳам бу фан география билан бир қаторда тилшунослик (ономастика), тарих фанлари билан чамбарчас алоқада ривожланади.

Ер шаригади барча географик объектларнинг номлари топонимиканинг фан сифатида ўрганиш **объекти** ҳисобланади. Географик номларнинг пайдо бўлиши ёки яратилиш қонуниятларини, ривожланиши ва қайта номланишини, этимологияси ва грамматик хусусиятларини, тузилиши, аталиш сабабларини таҳлил қилиш топонимика фанининг **предметини** ташкил қилади.

Топонимика фанининг асосий йўналишларини белгилашда жой номларининг қандай географик объектларга берилганлиги асос қилиб олинган. Бу ҳолат топонимиканинг география фанлари тизимида мустаҳкам, алоҳида ўрин эгаллашини кўрсатади. Бироқ шу ўринда аниқлик киритиш зарур бўлган терминлар тўпламига тўхталиб ўтмоқчимиз. Сабаби, топонимика фанини ўрганиш объекти сифатида топонимлар эмас, географик номлар олинади, бу тушунча топонимларга нисбатан кенгроқ эканлигини асослаш учун қуйида географик номларнинг бошқа турларига изоҳ бериб ўтилади.

Топонимикада ўрганиладиган географик номларнинг энг катта тармоғи маъмурий-худудий бирликлар, аҳоли масканлари номларини ўрганувчи соҳа – **ойконимика** (юнонча, “ойкос” – уй, турар жой, макон) деб аталади. Ойконимлар таркибига шаҳар, қишлоқ, шаҳарча, овул, маҳалла, гузар, кўчалар кириб, жой номлари орасида алоҳида аҳамиятга эга бўлган гуруҳни ташкил этади. Бу номлар жойнинг табиий ва иқтисодий географик шароити, фойдали қазилмалари, аҳолисининг миллий-этник таркиби, касб-хунари, тарихда юз берган муҳим воқеа ва ҳодисалар ҳақида батафсил маълумот беради. Ушбу гуруҳга кирувчи топонимлар таркибида кишиларнинг исм-фамилияси билан боғлиқ бўлган ойконимлар кўп учрайди, уларни **антропоойконимлар** деб, уруғ, қабила, элат, халқ, миллат каби этник бирликлар номи билан аталган ойконимларни **этноойконимлар** деб аташ қабул қилинган.

Дунёдаги сувлик билан боғлиқ бўлган географик объектларнинг номлари- **гидроним** (юнонча, “гидро” – сув, намлик ва “оним” -ном, исм) деб

аталади. Табиий ҳолдаги ва инсон қўли билан яратилган ҳар қандай сув ҳавзалари, жумладан, океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар, дарёлар, сойлар, каналлар, кўллар, сув омборлари, қудуқлар, булоқларга қўйилган атоқли отлар гидронимлардир. Гидронимларнинг вужудга келиши, қайта ўзгариши ва бошқа объектларга берилиш қонуниятларини ўрганувчи топонимика фанининг тармоғи **гидронимика** деб юритилади. Бу фаннинг оқар сув объектлари яъни дарё, сой, ирмоқ, жилға, ариқ, канал номларини ўрганувчи тармоғи- **потамоним** (юнонча “потамас” -дарё), кўл, сув омбор, ховуз ва қудуқ каби оқмас сув ҳавзаларини ўрганувчи тармоғи **-лимноним** (юнонча, “лимне” - кўл),денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар билан боғлиқ номларни ўрганувчи соҳа эса **пелагоним** (юнонча, “пелагос” - денгиз) деб номланади.

Ер юзасида рельефга оид бўлган географик номлар мажмуаси **ороним** (юнонча, “орос” - тоғ, “онима” - ном, исм) деб аталади. Топонимикада оронимларнинг пайдо бўлиши, ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган кичик соҳа **оронимика** деб юритилади. Бундан ташқари адир, жар, тепа, тоғ, тош терминлари қатнашган жой номлари кенг тарқалган. Энг кўп учрайдиган термин “*тепа*” биргина Фарғона водийси топонимлари орасида ўттиз марта такрорланади. Жумладан, *Азизтепа, Арабтепа, Арзиктепа, Ашқалтепа, Бештепа, Бўриттепа, Гўртепа, Дардоқтепа, Зиндонтепа, Камартепа, Китконтепа, Мингтепа, Оқтепа, Симтепа, Собиртепа, Сочтепа (Чочтепа), Тепалик, Тепатаги, Тепа Жалоер, Тиллотепа, Тоштепа, Тошлоқтепа, Тўқайтепа, Унгартепа, Учтепа, Шаҳартепа, Шўртепа, Қизилтепа, Қоратепе, Қоровултепа, Қумтепа, Қўштепа, Қўргонтепа* каби.

Топонимларнинг нисбатан катта бир гуруҳини ўсимлик номлари асосида яратилган терминлар ташкил этади. Ўсимлик ва дарахт номлари билан аталган номлар **-фитоним** (юнонча “фитос”-ўсимлик демакдир) деб аталади. Улар маълум ҳудудда тарқалган ўсимликлар дунёси ҳақида батафсил маълумот беради. Бу турдаги жой номларининг вужудга келиши юқорида таъкидланганидек, нисбий негативлик деб аталган географик

қонуният асосида юз беради. Бу қонуниятга кўра, бирор жойга ном беришда шу ҳудуд учун нисбатан кам бўлган, ҳамманинг диққат эътиборини тортадиган табиий ва ижтимоий объектлар номи танланади. Масалан, буғдой, пахта кўп экиладиган районларда пахта кишилар эътиборини у қадар кўп тортмайди, бу ерларга кўпроқ ўсимликларнинг номи берилади. Бундан ташқари, ўсимликлар номи кундалик ҳаётда ўзига хос мўлжал (ориентир) бўлиб ҳам хизмат қилган.

Зоонимлар- ҳайвон номлари билан аталган географик объектларнинг номидир. С.Қораевнинг ёзишича (2005) бундай географик номлар таркибида айғир, балиқ, баҳрин, бедана, бия, бурга, бургут, бўйра, бўри, дўлта (“сиртлон”), илон -жилон, карп, лайлак, малах (тожикча), от, туя, чаға, човли, шағол, эчки, эшак, қарсак, қарчиғай, қарға, қулон каби сўзлар учрайди.

Географик номларнинг маълум географик ҳудуддаги йиғиндисини **топонимия** дейилади. Бу ҳудудларда турли хил катталиқдаги географик объектлар номлари мужассамлашади. Шу тамойилга кўра улар макротопонимлар (“макро” - катта) ва микротопонимларга (“микро” - кичик) бўлинади.

Қисқача хулоса

Бошқа фанларда кузатилгани каби предметлараро аҳамият касб этувчи топонимика фанида ҳам тадқиқот предмети ва объектини муттасил кенгайтириб бораётганлигини кузатиш мумкин. Айниқса, фаннинг Ер шаридаги турли туман номларни ўрганиш билан бирга коинотдаги географик номларни тадқиқ этишга киришиши фаннинг ривожига алоҳида ўрин тутмоқда. Янги қонуниятлар, иборалар юзага келиши давом этмоқда.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Табиий ва сунъий келиб чиқишга эга бўлган географик объектга нималар киради?
2. Топоним сўзининг луғавий маъноси нима?
3. Ономастика нимани ўрганади ва у қайси фан тизимига тааллуқли?
4. Топонимиканинг фан сифатидаги объекти нима?

5. Топонимиканинг предметини нималар ташкил этади?
6. Ойконимларнинг қандай турлари мавжуд?
7. Топонимиканинг сув объектларини ўрганувчи бўлимларини айтинг.
8. Фито ва зоотопонимларнинг ўзига хос жиҳатларини айтинг.

Таянч иборалар.

Топоним, ойконимика, антропоойконим, этноойконим, гидроним, потамоним, оронимика.

1.2. Топонимиканинг ривожланиши, фанлар тизимида тутган ўрни

Географик номлар тўғрисида энг қадимги маълумотлар ҳам дастлабки географик билимлар каби Геродотнинг “Тарих”, Страбоннинг “География” асарларида берилган, шарқдаги дастлабки ёзма манба сифатида номаълум муаллиф томонидан ёзилган “Худуд ал-олам” (X аср) асарини келтириш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, дунё фанида топонимик маълумотларга илмий ёндашув дастлаб Шарқ олимларидан **Абу Райхон Беруний ва Маҳмуд Кошғарий** асарларида кузатилади.

Абу Райхон Берунийнинг “Ҳиндистон”, “Қонуни Маъсудий”, “Сайдана” асарларида топонимикага оид қонуниятлар, Ўрта Осиёдаги жой номлари ва уларнинг изоҳи ҳақидаги кўплаб маълумотлар баён этилган. “Юнонлар ва араблар туркий сўзларни бузиб ўз талаффузларига мослаб ишлатганликлари боис сўзларнинг маънолари ўзгариб кетган”, - деб ёзади Беруний. Тош сўзи (асли) туркийча ном бўлиб, Шош кўринишини олган. Тошқанд - Тошлоқ қишлоқ демакдир деб таърифлайди. Беруний ўзининг “Сайдана” асарида 400 дан ортиқ, “Қонуни Маъсуди” китобида 600 дан ортиқ географик номларини тилга олган.

Машҳур тилшунос ва географ олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асари ҳам жой номларини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асарга илова қилинган дунё картасидаги юзга яқин номлардан ташқари,

матнда 82 та қишлоқ ва шаҳар номи, 68 та мамлакат, вилоят, ўлка номлари, 25та денгиз, кўл, дарё, сой номлари келтирилган, уларга географик ва этимологик изоҳлар берилган. Мамлакатимиз рельефи ва табиий шароити учун хос бўлган орт, сирт, ёр, қайир, доvon, ёзи, дашт каби географик терминлар биринчи марта “Девони луғотит турк” асарида қайд этилган. “Жар” сўзининг “ёр”, “яр” шаклида талаффуз этилишидан *Ёрбоши, Ёртепа, Ёрқтой, Ёрқин, Ёрқишлоқ, Ёрқўрғон, Оқёр, Куйганёр, Кўкёр, Ёртаги, Ёркўча* каби жойлар вужудга келганлиги мазкур асарда биринчи марта таъкидланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ҳам топонимика фанининг шаклланиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга. “Бобурнома” да XV-XVI асрларда Фарғона водийсидаги жой номлари, уларнинг ўша даврдаги талаффузи ва ёзилиши берилган. Масалан, Марғинон - Марғилон, Ўзганд - Ўзган, Қубо - Қува, Хўқон - Қўқон, Рушдон - Риштон, Сайхун - Хўжанд суйи ёки Сир суйи - Сирдарё ва ҳоказо. Асарда тилга олинган кўплаб географик терминлар топонимларнинг келиб чиқишини аниқлашда ва ўзбекча миллий терминологияни ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга. Масалан: банд - тўғон ёки “бекат”, жазоир - орол, жангал - ўрмон, кўл - дарё тармоғи, танги – тор, дара қуруқ ёки сувсиз кўл - сойлик, парча тоғ - қолдиқ тоғ, тағоб - ўзан, тўқай -дарё муюлиши, ушоқ тоғлар - паст тоғлар, яйлоқ - яйлов, обгир - ботқоқлик, қасаба - шаҳарча, пушта - тепалик, кўруқ - кўриқхона, учма - тик ёнбағир, ёз - баҳор, ёзи - дала, обшор – шаршара ва бошқалар.

Ўзбекистон топонимикасига оид дастлабки асарлардан бири С.Қораевнинг таъкидлашича, венгриялик олим **Арминий Вамберининг** (1832-1913) Ўрта Осиёга махфий саёҳати маҳсули бўлмиш “Марказий Осиёнинг географик номлари” (немис тилида) деб аталган асаридир. Асарнинг луғат қисмида 600 га яқин географик ном ва атамалар алифбо тартибида берилган. С.Қораев географик номлар изоҳларида хатоликлар ҳам учрайди деб, Андижон - онт, қасам ва жон, жондай иноқлик, деган маънони билдиради, деган изоҳларга шубҳа билдиради. Бироқ бизнинг

тадқиқотларимиз (Аҳмадалиев, 1997) бу изох ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Чунки Андижон атрофида, ўз даврида характерли бўлган ўғил болаларнинг дўст тутиниши яъни “анди” бўлиш одати бўлган. Бу одат бўйича бир-бирларига совға-салом бериб дўст тутинган ўғил болалар қариндошлардан ҳам яқин бўлиб, бир-жону бир тан ҳисобланганлар. Бундай дўстлар ўлим хавф солиб турганда ҳам дўстини қутқаришга қасам, онт ичиши лозим бўлган. У ерда яшаган аҳолининг оилавий алоқаларида бошқалардан ажралиб турган белгиси -бу ўғил болаларнинг “анди” бўлиб дўст тутиниш одати бўлган. Топоним шу одатдан олинган бўлиши мумкин.

Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ҳафиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарларида ҳам жой номларининг тарихи, келиб чиқиши, маъноси ҳақида кўплаб маълумотлар берилган. Н.Охунов (2010) маълумотлари бўйича Абулғозийнинг “Шажарайи турк” асари матнида 1357 та атоқли от қўлланилган. Улардан 880 таси антропонимлар, 286 таси топонимлар, 118 таси этнонимлар, 51 таси гидронимлар, 22 таси оронимлардир. Асарда Эрон, Турон, Арабистон, Миср, Озарбайжон, Гуржистон, Курдистон сингари мамлакат, давлат, юрт номлари; Хонбалик, Бешбалик, Тошканд, Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Андижон, Балх, Қарши каби шаҳар номлари; Қумкент, Карваккенд, Гандумкон сингари қишлоқ номлари; Итил суви, Ёйиқ суви, Сир суви, Аму суви, Иртиш суви, Чу суви каби дарё номлари келтириб ўтилган.

Замонавий топонимика фанининг шаклланиши ва ривожланиши XX асрга тўғри келди. Аср бошида халқ географик терминлари ва топонимларни тўплаш, таснифлаш ва географик нуқтаи назардан ўрганишнинг заруратига академик **Л.С.Берг** ўз асарларида алоҳида аҳамият берди. Географик тадқиқотларда топонимик йўнашларнинг ривожланиши ва шаклланишига йирик географ-олим **В.П.Семенов Тян-Шанский** алоҳида эътибор қаратган.

Географик номларни ўрганишнинг назарий ва амалий масалалари тилшунос олимлар томонидан белгилаб берилди. **В.А.Никонов** топонимиканинг бир қатор асосий қонунятларини шакллантирди,

топонимларнинг замон ва маконда ўзгариши, турланиши ва таснифланиш тамойилларини ишлаб чиқди. **А.В.Суперанская** атоқли отлар назариясини, **О.Н.Трубачев, В.Н.Топоров, А. И. Попов, Ю.А.Карпенко** каби олимлар топонимик тадқиқотларнинг назарий асосларини ишлаб чиққанлар.

Замонавий геотопонимик йўналишдаги изланишларнинг асосчиси сифатида ҳақли равишда **Э.М.Мурзаев** тан олинади. У халқ географик терминларидан географик таснифдаги маълумотлар олиш усулларини ишлаб чиқди. Топонимларнинг географик муҳит ҳақида ҳақиқий информация (маълумот) берувчи ўзига хос восита эканлигини асослаб берди. **Е.М.Поспелов** тадқиқотларида топонимиканинг математик ва картографик жиҳатларига, халқ терминологияси, географияни ўқитиш жараёнида топонимлардан фойдаланиш усулларига аҳамият берилган.

Хорижда топонимиканинг назарий ва минтақавий хусусиятлари билан шуғулланган олимлардан француз тилшуноси **Albert Dauzat**ни алоҳида келтириш мумкин. Француз тили тарихи билан шуғулланган бу олим топонимлар этимологиясига ҳам катта эътибор қаратган. Келиб чиқиши Россиялик бўлган немис олими **Max Vasmer** Германия ва Россия ҳудудидаги топонимлар этимологияси билан шуғулланган. Инглиз тилидаги топонимикага оид адабиётларда **E.Ekwall, A.H.Smith, A.Room, G.B.Adams, K.Cameron, M.Gelling, Stewart G.R.** кабиларни санаб ўтиш мумкин

Ўзбекистонда топонимиканинг турли йўналишларини илмий тадқиқ этишга **С.П.Толстов, Я.Ғ.Ғуломов, Б.А.Аҳмедов, А.Р.Муҳаммаджонов, Э.М.Мурзаев, Ҳ.Хасанов, С.Қораев, С.Губаева, Н.Охунов, Т.Нафасов, З.Дўсимов, П.Ғуломов, Ж.Латилов, Т.Эназаров, С.Наимов, Н.Мингбоев, М.Миракмалов, Қ.Ҳакимов** каби олимлар катта ҳисса қўшдилар.

Топонимика ва географик терминшуносликнинг ривожланишида профессор **Ҳ.Хасанов**нинг хизматлари беқиёс. Олимнинг “Географик номлари имлоси” (1962), “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” (1965), “Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар” (1964), “География терминлари луғати” (1966), “Ер тили” (1977), “Сайёҳ олимлар” (1981), “Географик номлар сири” (1985)

каби асарларида, кўплаб рисола ва мақолаларида жой номлари изоҳи, имлоси ва келиб чиқиши ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Мамлакатимизда топонимика фанининг ривожланишида география фанлари доктори, профессор **С.Қораевнинг** алоҳида ўрни бор. Олимнинг “Топонимика” (1970), “Географик номлар маъносини биласизми?” (1970), “Географик номлар маъноси” (1978), “Этнотопонимика” (1979), “Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати” (2001), “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” (2005), “Топонимика” (2006) каби асарлари мазкур соҳага бағишланган.

Худудлар топонимиясини ўрганишда этнонимларни (халқ, уруғ-қабилалар номлари билан аталадиган жой номларини) билиш зарур шартлардан биридир. Мазкур соҳадаги билимлар **С.С.Губаевнинг** “Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX в. (1983) ҳамда К.Ш. Шаниязовнинг “К этнической истории узбекского народа” (1971) асарларида берилган.

Фарғона водийси топонимикасига бағишланган ишлар орасида **Н.Охуновнинг** “Антропотопонимика нима?” (1984), “Жойлар ва номлар”(1986), “Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари” (1989), “Ўзбекистон топонимияси” (2005), “Муқаддас қадамжойлар” (2005), “Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари” (2010) каби асарлари ажралиб туради. Шу ҳолатни таъкидлаш лозимки, бу олимнинг топонимиканинг назарий масалалари бўйича чиқарган хулосалари ҳам вилоят топонимларини чуқур илмий таҳлили асосида чиқарилган.

Республикаимизда топонимика фанининг ривожланишида жанубий Ўзбекистон топонимияси бўйича мутахассис **Т.Нафасовнинг** хизматлари катта. Унинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати” (1988), “Қишлоғингиз нега шундай аталади” (1989), “Ўзбек номномаси” (1993) деб номланган асарлари ниҳоятда қимматлидир. Хоразм воҳаси топонимияси бўйича тадқиқотлар олиб бораётган олим **З.Дўсимовнинг**, географик терминология бўйича илмий тадқиқотлар олиб бораётган

М.Миракмаловнинг, минтақавий тадқиқотларда **Қ.Ҳакимов,**
Ю.Ахмадалиевларнинг ишлари ҳам диққатга сазавордир.

Топонимика оралиқ мавқега эга бўлган интеграл фан бўлиб, лингвистика (тилшунослик), география, тарих фанлари оралиғида юзага келди. Шунда унинг мураккаблиги, фанлараро мажмуали моҳияти очилади.

Тилшунослик нуктаи-назаридан топоним аввало қайсидир тилдан олинган сўз эканлиги, атоқли отлиги, сўз туркими бўлиши билан тавсифланади. У тилнинг алоҳида қатламини ташкил этиб, уни шаклланиш тарихини ва ривожланишини ўзида акс эттиради.

Географик номлар маълум тарихий даврда юзага келади, тарихий воқеаларнинг хронологик гувоҳи ҳисобланади. Топонимлар вақт давомида шакли ва мазмуни бўйича ўзгариб боради, аниқ тарихий воқеаларга боғлиқ равишда ҳудудий тарқалади. Урушлар, аҳоли миграцияси, этник жараёнлар минтақа топонимиясида ўзининг изини қолдиради. Ҳар бир тарихий давр ўзининг маълум географик номлар қатламини - стратиграфиясини юзага келтиради. Бу жиҳатлари билан топонимика тарих фани билан узвий алоқада ривожланиб боради.

Топонимларнинг география учун аҳамияти бекиёсдир. Географик номлар картанинг асосий элементи бўлиб, ҳудудий боғлиқлиги, топоним адресни, манзилни кўрсатиб бериши билан ажралиб туради. Географик номлар маълум ҳудуднинг ўзлаштирилиши, хўжаликда фойдаланилиши, аҳолисининг тарқалиши ҳақида ҳикоя қилади. Топонимларда маълум минтақанинг табиий шароити ва ресурслари ўз аксини топади, қадимги ландшафтларни тиклаш имконияти юзага келади. Географик терминларни билиш орқали топонимларнинг илмий этимологиясини очиб бериш мумкин бўлади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, топонимикада бир фаннинг устунлигини, асосий эканлигини таъкидлаш ноўрин бўлиб, ҳар бир фаннинг ўз функцияси борлигини таъкидлаш тўғри бўлади (1-расм).

1-расм. Топонимикада фанлараро алоқадорлик (кластер).

Топонимик тадқиқотларда география, тилшунослик ва тарих фанларининг ютуқ ва усулларида самарали фойдалангандагина юқори натижаларга эришиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, охириги йилларда илмда топонимиканинг уч йўналиши пайдо бўлди: географик топонимика, тарихий топонимика, лингвистик топонимика. Барча йўналишларнинг объекти - маълум бир ҳудуд ёки тилдаги жой номлари тизими ва мажмуи. Мақсади ҳам битта-жой номларини тадқиқ қилиш. Барча йўналишларга хос бир умумий хусусият ҳам мавжуд, унинг ҳудудийлиги ва қандай географик объектнинг номи эканлиги, яъни номнинг паспорти.

Географик номлар ва уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни юқоридагилардан ташқари геология, биология, социология, демография, иқтисодиёт каби табиий-ижтимоий фанларда, педагогика ва маънавият, миллий ғоя, хорижий тиллар, адабиёт ва санъат каби соҳаларда ҳам ўрганилмоқда.

Қисқача хулоса

Топонимика фанининг ривожланиш тарихида Ўрта Осиёлик олимларнинг алоҳида хизматлари борлиги кейинги йиллардаги тадқиқотларда янада ойдинлашмоқда. Шунингдек, Россия ва хорижлик олимларнинг асарларини пухта ўрганиш орқали мазкур фаннинг эртанги истиқболларини белгилаш имконияти мавжуд. Фаннинг бошқа фанлар билан алоқадорлик жиҳатларини ҳам чуқур тадқиқ этиш ва ўрганиш ютуқлар калитидир.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Антик даврдаги топонимика оид дастлабки манбаларни айтинг.
2. Абу Райхон Берунийнинг қайси асарларида топонимикага оид маълумотлар келтирилган?
3. “Бобурнома”да қандай географик терминлар ҳақида маълумотлар келтирилган?
4. Топонимиканинг ривожига ҳисса қўшган қайси рус ва хориж олимларини биласиз?
5. Ўзбек топонимика ва географик терминшунослигининг ривожига салмоқли ўрин тутган Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев асарларини келтиринг.
6. Топонимиканинг ривожланишида филолог ва тарихчи олимлардан кимларни биласиз?
7. Топонимиканинг географик жиҳатларини тадқиқ этаётган замонамиз олимларни биласизми?
8. Топонимикада фанлараро алоқадорликни кластер усулидан фойдаланиб ёритиб беринг.

Таянч иборалар.

Антик давр топонимикаси, Ўрта асрлардаги топонимик билимлар, “Девони луғатит турк”, “Бобурнома”.

1.3. Географик номларни тадқиқ этиш усуллари

Фанда ҳар қандай ҳодиса ёки объект турли усуллар ёрдамида тадқиқ этилгандагина ижобий натижага эришиш, улар ҳақида тўлақонли, ҳаққоний маълумотлар базасини яратиш мумкин бўлади. Бунинг учун турли ҳил таҳлилий, мажмуали усулларни қўллаш зарур. Географик номлар ёки минтақа топонимиясини илмий жиҳатдан ўрганишга ҳам турли нуқтаи назардан ёндашиш талаб қилинади. Географик номларни ўрганиш усуллари ҳақида **Э.М.Мурзаев, Ю.А.Карпенко, В.А.Жучкевич, А.И.Попов, Е.М.Поспелов**, ўзбек олимларидан **Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Т.Эназаров, Қ.Ҳакимов** каби олимлар тадқиқотлар олиб борганлар. Улар географик номларни қуйидаги тамойиллар бўйича ўрганишга эътибор қаратганлар:

- қандай географик объектнинг номи эканлиги: тоғ, дарё, шаҳар ва б.;
- пайдо бўлиш вақти ва шартлари бўйича;
- қайси тилга мансублигига қараб;
- этимологияси ва мазмунига қараб;
- номнинг сўз сифатида тилшунослик ва имло қоидаларига мослиги;
- бир тилдан бошқа тилга ўтказиш, она тилида ёзиш қоидаларига мослиги;
- ҳудудий тарқалиши ва миграциясидаги хусусиятлари бўйича.

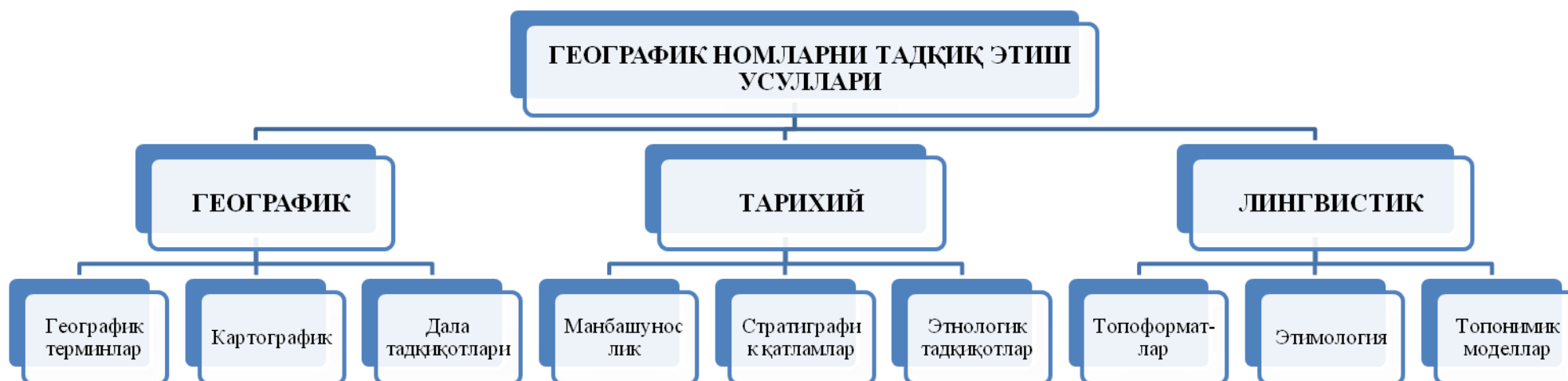
Географик номларни ўрганишдаги бундай кенг, мажмуали ёндашув турли фанлардан қўлланадиган усуллардан бир вақтнинг ўзида фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Бундан ташқари, географик номлар маълум минтақага, ҳудудга боғланган бўлиб, уларни алоҳида ўрганиш эмас, балки бутун минтақа топонимияси билан бирга ўрганилганда, кутилган илмий натижага эришиш мумкин бўлади. Юқоридаги қонуниятлардан келиб чиқиб, топонимик тадқиқот усуллари учта фан доирисида умумлаштириб кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ (2-расм). Ўз навбатида ҳар бир фан учун хос

бўлган махсус усуллар топонимик тадқиқотлар самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Ҳар қандай топонимик тадқиқотлар **географик усуллардан** фойдаланиш билан бошланишини юқоридаги тадқиқот тамойиллари талаб этади, чунки номнинг жойлашган ўрнини, қандай географик объект номи эканлигини, тарқалиш ареалини билмасдан туриб географик ном ҳақида фикр юритиш мумкин эмас. Ушбу соҳада ўтказиладиган тадқиқотларда умумгеографик усуллардан: географик терминларидан фойдаланиш, картографик ва дала экспедицияларидан фойдаланиш мумкин.

Географик номлар таркибида учрайдиган *географик терминлар* ифодаланган объектни билдирувчи сўзлар (турдош отлар)дан ташкил топган. Уларни айрим илмий адабиётларда топонимик индикатор деб ҳам аташади. Кўпинча, географик терминлар (адир, арик, булок, дарё, жар, сой, кўл, тепа, тоғ, тош, чўл, кудук, қишлоқ, кент, обод ва бошқ.) жой номларининг асосини ташкил этади ва географик объект турини билдиради. Худди шундай терминлар дунёнинг барча тилларида мавжуд, масалан, дунё картасида тоғни англатувчи рус тилида –“гора”, тожик тилида- “кўх”, араб тилида –“жабал”, хитой тилида –“шань”, немис тилида-“берг”, испан тилида- “монтана” каби географик терминларларни кўплаб учратиш мумкин.

Минтақа топонимиясида учрайдиган географик терминларни таҳлил этиш нафақат географик номнинг этимологиясини тўғри очиб беради, балки ўтмиш ландшафтларнинг табиий компонентлари - рельеф шакли, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалиш ареалини ҳамда жамиятнинг ривожланиш босқичларини, шу ҳудудда яшаган аҳолининг иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичларини, касб-корини, этник таркибини аниқлаш ва тадқиқ қилиш имкониятларини ҳам яратади.

2-расм. Географик номларни тадқиқ этиш усуллари.

Топонимик тадқиқотларда кенг қўлланиладиган географик усуллардан яна бири *картографик усулдир*. Бу усул географик номларнинг ўрганилганлик даражаси табиий, ижтимоий, иқтисодий ҳодиса ва объектлар билан алоқадорлиги, такрорийлиги ва зичлигини майдон бирлигида аниқ кўрсатиш имконини беради. Топонимик маълумотларни аниқлаш турли картографик манбалардан фойдаланишни талаб қилади. Турли даврдаги карталар ёрдамида табиий ҳодиса ва жараёнларнинг ривожланиш босқичларини топонимия маълумотлари асосида кузатиш ва таҳлил қилиш мумкин. Топонимик карталар тузиш, улардан фойдаланиш, умуман картографик усулнинг имкониятларини рус олими Е.М.Поспелов илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганган. Бу усул тадқиқотчидан ўрганилган умумий материаллардан аниқ якуний хулоса чиқаришни талаб қилади. Шу сабабдан, картадаги маълумотлар матнга нисбатан яққол ва аниқ кўзга ташланади ҳамда топонимик ҳодиса ва қонуниятларни тушуниш имкониятини беради. Топонимик маълумотларни ўзида жамлаган карталарни тузиш ва улардан самарали фойдаланиш учун географик номларнинг электрон базасини яратиш, замонавий ахборот ва ГАТ-технологияларни қўллаш яхши натижа беради.

Географик объектларни номланишига асос бўлган географик, тарихий ва лисоний сабабларни бевосита жойида аниқлаш учун кўпинча *дала экспедициялар* ташкил этиш зарурати юзага келади. Бундай ҳолларда дала тадқиқотлари, топонимик экспедициялар бевосита объект билан жойида танишиш, топоним ва географик терминларнинг моҳиятини белгилаш ҳамда айрим хулосаларни тўғри аниқлаш имконини беради. Топонимик тадқиқотларда экспедициялар ёрдамида турли сабаблар билан йўқ бўлиб кетаётган, аммо муҳим илмий аҳамиятга эга микротопонимларни йиғиш учун қулай имконият пайдо бўлади. Мазкур тадқиқотларда кутилган натижага эришиш учун баъзан номлашга туртки бўлган ижтимоий-сиёсий, тарихий ва географик асосларни бевосита жойида аниқлашга тўғри келади. Бундай ҳолларда топонимик экспедициялар географик объект билан бевосита

жойида яқиндан танишиш, жой номининг мазмун-моҳиятини аниқлашда, муҳим илмий хулосалар чиқаришда ёрдам беради. Дала топонимик тадқиқотларда қуйидаги манба ва маълумотлардан фойдаланиш мумкин:

1. Маҳаллий дала маълумотлари. Улар ёрдамида географик номларнинг географик объектлар хусусиятларига мос келиши, уларнинг тарнскрипциясини, карта ва маълумотномаларда учрамайдиган номларни ўрганиш мумкин.

2. Ёзма маълумотлар. Буларга солномалар, вақф ҳужжатлари (ёрликлар), турли юридик ҳужжатлар, карталар, архив ҳужжатлари, луғатлар, маълумотномалар ва бошқалар киради. Улар ёрдамида топонимларнинг яшовчанлиги, ахборот ташиши, ўзгаришларга дучор бўлиши, номлашда туртки бўлган ижтимоий эҳтиёжни белгилаш каби масалаларни ойдинлаштириш имконияти пайдо бўлади.

Тарихий усуллардан фойдаланиб, топонимнинг пайдо бўлган даври, унинг эволюцияси ва трансформацияси ҳамда янги географик номнинг пайдо бўлишига асос бўлган ижтимоий муҳитни аниқлаш мумкин. Шу сабабдан ҳар қандай топонимик фактни тадқиқ ва таҳлил қилишда, аниқ тарихий воқеликни ҳисобга олиб иш кўриш, улардан самарали фойдаланиш яхши натижа беради. Кўпинча географик номларнинг семантикаси ўзига хос хусусиятларга эга, улар узоқ тарихий давр давомида шаклланган бўлиб, инсонни табиатга бўлган муносабатини ифода этади.

Географик ном доимо кишилиқ жамиятининг ижтимоий эҳтиёжи туфайли пайдо бўлганлиги боис, ҳаттоки, табиий географик терминлар ҳам топонимияда географик объектнинг иқтисодий-ижтимоий аҳамиятини белгилайди. Ҳар бир географик ном бу тил орқали ифодаланган ихчам тарих, унинг асоси муайян тарихий даврда яратилган. Тарихий усул ёрдамида тадқиқотчи жой номининг географик аломатларига яна ҳам жиддий эътибор бериши мумкин.

Топонимик тадқиқотларда тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган А.И.Попов ўзининг тадқиқотларида аниқ тарихий шароит ва тарихий

манбалардан хабардор бўлмасдан туриб географик номнинг келиб чиқиши ҳақида тўғри фикр билдириши мумкин эмас, деб таъкидлаган. Топонимлар аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлиб, келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ айтганда, ҳар бир тарихий давр ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини, унинг географик номларини ўзига хос *манба* эканлигини эътиборга олиш зарур.

Географик номнинг асл маъносини (этимологиясини) аниқлашда уни тарихий пайдо бўлган даври билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тарихий давр географик номларнинг муайян қатлами (*стратиграфик*) ни ҳосил қилган, аниқроғи ҳар бир тарихий қатламнинг жой номларида ўзига хос “изи”, “тамғаси” мавжуд, бу ҳақида иккинчи бобда батафсил тўхтаб ўтилади.

Тарихий маълумотлар ҳар доим ҳам номлашнинг тарихий жараёнини кузатиш ва тиклаш имконини бермайди. Шу сабабдан кўпинча топонимик маълумотларни тарихий воқеа-ҳодисаларни аниқлашда қўшимча манба сифатида фойдаланиш яхши натижа беради.

Географик номлар албатта бирор халқ тилидан қўйилади, шунинг учун ҳар бир географик номнинг этнологик асоси мавжуд бўлади. Бу ерда географик ном этноним бўлиши (халқ, уруғ, қабила) шарт эмас. У табиий, иқтисодий-географик топонимларда ҳам маълум халқ тилидан қўйилган бўлади. Шунини ҳисобга олиб ҳар қандай географик номнинг қайси халқ тилидан қўйилганлигига эътибор қаратилади. Бу жиҳатдан топонимларни *этнологик* жиҳатдан тадқиқ этишнинг аҳамияти жуда каттадир. Бироқ бу усулни қўллашда ҳам ниҳоятда синчиковлик талаб этилади. Сабаби, этноойконимлар (уруғ, қабила, миллат, халқ номлари билан аталган жой номлари) ҳар доим ҳам шу ерда яшаган халқнинг (этносни) номини билдиравермайди, Масалан, Руминия қачонлардир бу ерни босиб олган римликлар номи билан аталса, Бобурдан сўнг Фарғона ва Самарқандда қолган турклар ўзларини ўзбеклар деб, ватандошимизни Ҳиндистонда тузган

давлати эса “Буюк мўғиллар империяси” деб номланганлигини келтириш кифоя.

Географик номларнинг тадқиқ этишда олимлар томонидан **лингвистик усуллар** (топоформантлар асосида, этимологик, грамматик тузилиши) кенг қўлланилади. Номларнинг лисоний таркиби, сўз ва қўшимчалари, уларнинг маънолари ва бирикуви, номланишга асос бўлган ижтимоий-лисоний омиллар ўша давр воқелиги билан баҳоланиши, изоҳланиши ва тадқиқ қилиниши лозим.

Топонимларни изоҳлаш учун фойдаланиладиган дастлабки усул *топоформантлар* усулидир. Формант (лотинча “форманс” – ҳосил қилувчи) деб, сўз ясайдиган, лекин мустақил ўзи ишлатилмайдиган унсурларга айтилади. Топонимларни формантларга қараб ўрганиш соҳасида кейинги ўн йилликларда катта ишлар қилинди. Бу усулда номлар таркибида кўплаб такрорланадиган элементлар бир хил маънони англатиши эътиборга олинади. Масалан, топонимикада –зор аффикси билан ифодаланган номлар маълум ўсимлик турининг бир ҳудудда кўп тарқалганини билдиради. Жумладан, *Анжирзор, Анорзор, Алчазор, Бодомзор, Гулзор, Дўланазор, Қайрағочзор, Кўкаламзор, Кўчатзор, Лимонзор, Лолазор, Мевазор, Нокзор, Олвализор, Олмазор, Олчазор, Теракзор, Токзор, Толзор, Тутзор, Узумзор, Ўрикзор, Чаманзор, Чилонзор, Шафтолизор, Шувоқзор, Ёнғоқзор, Юлғунзор* каби қишлоқ ва маҳаллалар номи шу усулда ясалган. Бу усул нафақат географик номларни тадқиқ этишда, балки уларни яратилишида, номланишида ҳам кенг қўлланади, бу ҳақида қуйида яна тўхталиб ўтамиз.

Географик номларнинг асл маъносини ва мазмунини аниқлашда энг қадимий ва ҳозирда ҳам топонимик фани учун муҳим аҳамиятга эга бўлган *этимологик* усулни қўллаш кутилган натижани беради. Кўп йиллар давомида этимология топонимиканинг асосий вазифаси саналган. Ҳозир ҳам у бошқа методлар орасида муҳимлиги билан ажралиб туради. А.И.Поповни таъкидлашича номларнинг этимологиясини аниқлашда тарихий асос ва жойнинг географик хусусиятларини ҳисобга олишдан маҳрум бўлган

филологик таҳлиллارга таяниш ҳар доим ҳам тўғри натижани бермайди. Масалан, Россиядаги Царское Село ҳозирги Пушкин шаҳри номини кўпчилик рус тилидаги царь сўзидан олинган деб ўйлайди ва бу ерда Рус подшоларининг ёзги қароргоҳи бўлганлигини асос сифатида келтирадилар. Бироқ, бу сўз русларга қадар бу ерда яшаган эстонларни саари- орол сўзидан олинганлигини маълум. Айрим мутахассисларнинг фикрича, хусусан, субтарт топонимларни ўрганишда этимологик усулга таяниш кўпинча чалкашликларга олиб келади. Шу сабабдан реал ҳаётда номнинг пайдо бўлишида туртки бўлган ижтимоий-сиёсий, маданий – тарихий ва географик асосини эътиборга олган ҳолда номнинг этимологиясини аниқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

С.Қораевнинг (2005) таъкидлашича, топонимларни таҳлил қилишда кўлланадиган яна бир усул ном яшашда иштирок этадиган сўзларнинг маъновий жиҳатдан ўхшаш эканлигида ҳам, грамматик жиҳатдан тузилишида, яъни уларнинг қайси гап бўлаклари сифатида иштирок этишида ҳам, ниҳоят, топонимларнинг тузилишида географик номларни ҳосил қилишда кўпроқ иштирок этадиган сўз бўлақларининг таркибида ҳам кўринади. Бир сўздан иборат топонимлар, одатда, отлар ва камдан-кам ҳоллардагина сифатлар шаклида бўлади. Шундай қилиб, географик номлар муайян қолиплар шаклида ҳосил бўлади. Ана шундай қолиплар *топонимик моделлар дейилади*. Ҳар бир тил топонимлар ҳосил қилишда ўз хусусиятларига ва топонимик моделларга эга. Масалан, ўзбек топонимлари кўпинча бирдан ортик унсурлардан иборат бўлади, қўшимчалар ўзакдан кейин келади, сифат отдан олдин туради. Бирор бир жойнинг топонимлари рўйхатида, кўпгина географик хариталарда бу қонуният яққол кўринади. Демак, топонимик модел топонимларнинг тузилишини билдиради. Масалан, *от+от: Арабтепа, Арабмозор, Тошқудуқ, Хўжаариқ, Хўжақишлоқ, Қипчоқариқ, Қўрғонтепа; сифат+от: Оқтепа, Каттақўрғон, Қоратепа, Қизилтепа, Қорақум, Янгибозор; сон+от: Бешиариқ, Бешкана, Олтиариқ,*

Мингчинор, Яккатут, Учкўприк, Учариқ, Қўштегирмон, Қўштепа; от+феъл: Хўжаўлди, Сойкелди, Қумбости ва ҳоказо.

Топонимик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотларни қайта ишлашда статистик усул яхши самара беради. Бу усул ёрдамида маълум ҳудуддаги географик номларнинг сонини аниқлаш, бошқа шаклдаги номлар билан таққослаш, келиб чиқиши, қайси тилга мансублигини фоиз нисбатларини ўрганиш имконияти мавжуд. Статистик маълумотлар тадқиқотчида минтақа топонимлари ҳақидаги тасаввурини конкретлаштиради ва аниқ хулоса чиқаришга кўмаклашади. Топонимикада картографик маълумотларни таҳлил этишда статистик усулни қўллаш мақсадга мувофиқ.

Қисқача хулоса

Топонимианинг фанлараро таснифидан келиб чиқиб, у ўрганадиган объектларнинг тадқиқ этиш ҳам 3 хил географик тарихий ва лингвистик усулларда олиб борилади. Бу усулларни ўрганилаётган объектнинг хусусиятидан келиб чиқиб тўғри танлаш муваффақият гаровидир. Бир неча усулни қўллаб олинган илмий натижа объект бўйича тўғри хулоса чиқаришга замин ҳозирлайди.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Географик номларни тадқиқ этиш усуллари бўйича ишлаган олимлардан кимларни биласиз?
2. Географик объектларнинг номлари қандай тамойиллар бўйича ўрганилиши мумкин?
3. Географик номларни тадқиқ этиш усулларни кластер усулидан фойдаланиб тушунтиринг.
4. Топонимик тадқиқотларда қўлланиладиган географик усулларни таърифлаб беринг.
5. Топонимик тадқиқотларда қўлланиладиган тарихий усулларни таърифлаб беринг.

6. Топонимик тадқиқотларда қўлланиладиган лингвистик усулларни таърифлаб беринг.

7. Географик объектлар номларини картага тушуришда ГАТ технологиясидан фойдаланиш қайдай самара беради?

8. Топонимик тадқиқотларда статистик усулни қўллашнинг минтақавий жиҳатлари нима?

Таянч иборалар.

Топонимик тадқиқотларда картографик, тарихий, лингвистик, этнологик, этимологик усуллар, дала тадқиқотлари, манбашунослик.

1.4. Географик номларнинг яратилиш қонуниятлари

Кишилик жамияти пайдо бўлган пайдан бошлаб инсонлар учун ўзлари яшайдиган жойларга ном қўйиш зарурати пайдо бўлган. Бу зарурат дастлаб географик нуқтаи назардан юзага келган, кенг ҳудудда (маконда) мўлжал олиш ёки бир манзилни иккинчи манзилдан фарқлаш учун ном зарур бўлган. География фани пайдо бўлган кундан бошлаб ҳозирги кунга қадар кишиларнинг-қаерда? деган саволига атрофлича жавоб бериб келмоқда. Бу вазифани тўлиқ бажаришда унга география фанлари тизимига кирувчи “Топонимика” ва “Картография” фанлари яқиндан кўмакчидир. Топонимларга география фанининг ўрганиш объекти сифатида қаралишининг энг асосий сабаби номларнинг бугунги кундаги бош вазифаси (функцияси) яъни ҳар қандай географик объектнинг манзилини (адресини) кўрсатиб бериши билан боғлиқдир. Материк ва океанлар денгиз ва дарёлар, кўл, булоқ ёки музликлар, тоғ ёки текисликлар, мамлакат ва шаҳарлар, қишлоқ, маҳаллалар ва кўчалар ўз номига эга. Ер юзасидаги миллионлаб географик объектларнинг ҳудудий жойлашган ўрни, манзили шу номлар орқали аниқланади, харитага туширилади, у ерларда юз берган ва бераётган воқеа, ҳодисалар ҳақида маълумот берилади.

Ҳар қандай географик объектни тўғри номлаш доимо муҳим ва долзарб масала ҳисобланган, аслида ер юзасидаги барча объектлар эмас, балки инсон фаолиятида маълум аҳамияга эга бўлган ёки бошқа объектлардан нимаси биландир фарқ қилиб, одамлар диққатини ўзига тортган жойларгина номланган. Бошқа предметлардан географик объектларнинг фарқини уларнинг икки хил номланишида кўриш мумкин, умумий, яъни муайян тушунчалар системасидан иборат умумий номлар (материклар, тоғлар, денгизлар, мамлакатлар, шаҳарлар, қишлоқлар) ҳамда хусусий. Хусусий ном ҳар бир географик объектнинг фақат ўзига берилади. Масалан, *Африка, Альп, Каспий, Ўзбекистон, Тошкент, Фарғона, Ровот* ва ҳоказо. Умумий номлар бир қанча географик объектларни бирлаштиради. Масалан, Ўзбекистонда бир неча минг аҳоли масканлари, қишлоқлар мавжуд; бунда аҳоли маскани, қишлоқ бу объектнинг умумий номи, лекин ҳар бир аҳоли масканининг ўз номи бор, у эса хусусий ном.

Географик объектларга ном қўйишнинг қонуниятларини билмасдан иш кўриш кутилган натижалар бермайди. Амалий топонимикада географик объектларга ном бериш **бешта қонуният** асосида амалга оширилади, улар топонимик позитивлик, нисбий негативлик, ўзлашма номлар, географик номларнинг қаторлар қонуни ва халқона этимология ҳисобланади.

Топонимик позитивлик – бу қонуният бўйича қўйилган номлар географик объектларнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, ўзига хос хусусиятларини яъни реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс эттиради. Кўпчилик географик номларнинг вужудга келишида оддий географик терминлар асосий рол ўйнайди. Ариқ, боғ, булоқ, дара, дарё, довон, жар, кўприк, кўча, тепа, тоғ, сой ва ҳоказо каби географик терминларнинг олдида ёки орқасига бир от, сифат, сон ёки қандайдир қўшимча қўшилса, объектларнинг хусусиятларини акс эттирадиган топонимлар ҳосил бўлади. Чунончи, *Бешариқ, Чорбоғ, Чуқурбулоқ, Қорадарё, Жарқўрғон, Учкўрик, Эшонқилиқ, Оқтепа, Учтепа, Чортоғ, Марғилонсой* ва бошқалар.

Нисбий негативлик - кўп ҳолатларда маълум бир ҳудудда бир хил предмет кўп бўлганда у жойнинг номи учун асос бўлолмайди. Одатда шу жойда кам, кишилар назарига тез ташланадиган белгилар, нарсалар географик объектларнинг номланишида асос қилиб олинади. Бу қонуниятга кўра бирор жойга ном беришда шу ҳудуд учун нисбатан кам бўлган, ҳаммани диққат эътиборини белги (мўлжал) сифатида тортадиган табиий ва ижтимоий объектлар танлаб олинади. Масалан, чўл зонасида чўл, тоғли ҳудудларда тоғ, пахта кўп экиладиган районларда пахта кишилар эътиборини у қадар кўп тортмайди. Шунинг учун кишилар юқоридаги каби жойларга ном қўйишда бошқалардан қандайдир хусусияти билан фарқ қилиб турган географик объектларни қидиришади. Бепоён, текис чўлли ҳудудларида тепалик ёки сув бор жойлар кишилар эътиборини тортади. Агар нукул олма, ўрик ўсадиган ҳудуднинг бирон бурчагида ёнғоқ ўсса, албатта ўша жой Ёнғоқли, суви шўр бўлган чўлда ширин сувли қудуқ топилса, *Ширинқудуқ ёки Чучукқудуқ* деб аталади.

Фарғона водийсида аҳолисининг асосий қисми ўзбеклар бўлган ҳудудларда мазкур қонуният асосида *Тоғжик, Тоғжиккўча, Тоғжикқишлоқ, Тоғжикмуян, Қирғизмаҳалла, Қирғизқўрғон, Қирғиз-Чек, Қирғиз Қиштак* каби жой номлари вужудга келган.

Ўзлашма номлар (таржима номлар) қонуни - топонимикадаги бу қонуниятнинг моҳияти шундаки, географик номларнинг шакли, эшитилиши ўзгаргани билан, аммо мазмуни ўзгармасдан қолади. Бу қонунят асосида яратилган номлар Қ. Ҳакимов (2010) томонидан батафсил ўрганиб чиқилган. Унинг ёзишича Зарафшон дарёси этагида ўрта асрларда узунлиги 70-80 чақирим келадиган катта кўл бўлган. Кўлда қайиқлар, ҳатто кичикрок кемалар қатнаб турган. Шунинг учун ҳам Зарафшон дарёсининг ҳозирги ўзанидан бир неча километр узоқларда ҳам Кемачи, Кишти, Ғишти деган қишлоқлар бор. Кишти тожикча “кема”, “қайиқ” деган сўз. Ўша катта кўл суғд тилида Сомжон деб аталган. Сомжон “қорамтир сув” дегани, демак қоракўл ана шу Сомжон топонимининг таржимаси, калькасидир.

Ўзбекистонда Қизилсув - Сурхоб, Қорасув - Сиёҳоб, Оқсув – Сафедоб, Оқтепа-Таласафед, Қизилтепа-Сурхтепа, Дамариқ-Жўйдам каби номлар учрайди.

Нурота тоғларининг энг баланд чўққиларидан бири узоқдан қараганда инсон бармоқларига ўхшайди, бу чўққини тожиклар **Панжангушт** деб атайдиган (тожикча, панж-“беш”, ангушт-“бармоқ”), ўзбеклар эса уни **Бешбармоқ** дейишади. Нурота тоғларининг энг баланд нуқтаси маҳаллий аҳоли томонидан Сарихоёт деб аталади, аммо хариталарда кўпинча унинг таржимаси (калькаси) Ҳаётбоши (2169 м.) берилган.

Географик номларнинг қаторлар қонунига кўра географик объектларнинг номлари маълум минтақада ҳеч қачон яқка - ёлғиз, ўз ҳолича пайдо бўлиб қолмайди, балки ҳар доим бир-бирига нисбатан номланади. В.А.Никонов таъкидлаганидек, “жой номининг келиб чиқишини аниқлаш учун энг аввало у ягона эмас, балки бошқа номлар қаторида пайдо бўлганлигини тушуниш муҳимдир”.

Вақтлар ўтиши билан айрим аҳоли масканларининг йириклашуви, улардаги аҳоли сонининг ўсиши туфайли қишлоқлар иккига бўлиниб қолган. Натижада ўша қишлоқни ифодаловчи ойқоним олтидан янги сифатловчи сўзлар орттирилган. Бу сўзлар объектнинг ҳажмини, жойлашиш ўрнини, пайдо бўлган вақтини ва бошқа хусусиятларини акс эттирган. *Катта* – кичик (Катта Аравон – Кичик Аравон, Катта Бойбуча- Кичик Бойбуча, Катта Боғдон - Кичик Боғдон, Катта Минглар – Кичик Минглар, Катта Оқтепа – Кичик Оқтепа, Катта Кенагас–Кичик Кенагас, Катта Турк-Кичик Турк), *баланд* - *паст* (Баландчақир - Пасткичақир, Баландки Янгиқўрғон – Пастки Янгиқўрғон, Бешкапа боло–Бешкапа поён,), *паст* - *юқори* (Юқори Равот - Пастки Равот, Юқори Ўқчи – Пастки Ўқчи, Тепа Жалойир – Пастки Жалойир, Юқори Хўжаҳасан – Пастки Хўжаҳасан, Юқори Қўнғирот – Пастки Қўнғирот), *эски* - *янги* (Эски Араб-Янги Араб, Эски Бўстон - Янги Бўстон, Эски Хўжаобод- Янги Хўжаобод) каби сифатлардан таркиб топган

номлар республикамиз ҳудудида кенг тарқалган, улардан бири аниқланса, албатта иккинчисини ҳам топса бўлади.

Халқона этимология ёки сохта этимология – одамлар ҳар қандай географик номни ўзича тушунтириб беришга ҳаракат қиладилар. Масалан, Фарғона водийсида *ёр* сўзи қатнашган ўндан ортиқ кишлоқлар қайд этилган: *Ёрбоши, Ёржар, Ёрдон, Ёркўча, Ёрмозор, Ёртаги, Ёртепа, Ёрқин, Ёрқатой, Ёркўргон, Ёркувар, Ёрмаҳалла, Кесканёр, Куйганёр, Оқёр, Кўкёр, Ёркудук* каби. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг, бу кўштирноқ ичидаги ёрлар ҳақда қанчадан-қанча ривоятлар тўқилган бўлиши мумкин. Бироқ, ёр сўзи ўзбек тилида “жар, ўйилган ер” деган маънони билдиришини билган кишигина бу ривоятларнинг биронтасига ишонмайди, номнинг ҳақиқий маъносини билишга қизиқади. “Жар” сўзи биринчи марта Маҳмуд Кошғарий “Девони луғати турк” асарида “ёр”, “яр” шаклида талаффуз этилиши мумкинлиги таъкидланган.

Жамият ривожининг ҳозирги босқичида географик объектларни кишилар шарафига номлаш, бир формант асосида қайта-қайта такрорлинишига йўл қўйиш у қадар тўғри тамоийил эмас. Бундай ёндошув топонимларнинг мазмунини саёзлашишига, адреслик функциясини тўлиқ бажаришда чалкашликларга сабаб бўлиши мумкин.

Географик объектларнинг номлари (ойконим, этноним, гидроним, антропоним, ороним ва бошқалар) номинация тамоийиллари жиҳатидан бири-биридан фарқ қилади. Кишилар томонидан табиий географик объектлар биринчи бўлиб номланганлиги аниқ, аммо тарихий манбаларда бошқа топонимларга нисбатан ойконимлар кўпроқ қайд қилинганлиги сабабли хронологик жиҳатдан уларни энг қадимий топонимлар деб ҳисоблаш мумкин. Табиий-географик объектларга нисбатан аҳоли масканлари номларининг муҳимлигини жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳўжалик фаолияти билан боғлиқ эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Қисқача хулоса

Географик объектларнинг номлари юқоридаги 5 та қонуният асосида яратилади. Бу қонуниятларни пухта ўзлаштириш номлар этимологиясини билишда, амалиётда тўғри қўллашда аҳамиятлидир. Бу қонуниятларга тўғри амал қилиш номларни ўзгартирилиши, қайта номланиши каби бефойда ҳаракатларни олдини олади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Географик номларнинг бош функцияси нима?
2. Географик объектларга ном қўйишнинг топонимик позитивлик қонунияти нима?
3. Географик объектларга ном қўйишнинг нисбий негативлик қонунияти нима?
4. Географик объектларга ном қўйишнинг ўзлашма номлар қонуни нима?
5. Географик объектларга ном қўйишнинг қаторлар қонуни нима?
6. Географик объектларга ном қўйишнинг сохта этимология қонунини тушунтириб беринг.
7. Табиий географик объектларнинг номланиш жиҳатлари қандай?
8. Ҳ.Ҳасанов бўйича географик объектларга ном қўйишнинг 4 та шарти нималардан иборат?

Таянч иборалар

Нисбий негативлик, топонимик позитивлик, ўзлашма номлар, қаторлар қонуни, сохта этимология қонуни.

1.5. Географик номлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиботи

Халқимизнинг ижодий маҳсули бўлган географик номлар илмий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга эга, бошқа тарихий ва маданий ёдгорликлар қаторида у ҳам қонун ва давлат ҳимоясида бўлиши лозим. Шу сабабдан географик номларни жамоатчилик ва давлат ҳимоясига олиш бўйича қатор норматив ҳужжатлар қабул қилинди. Мамлакатимизда жадал ривожланаётган

шаҳарсозлик ва кенг кўламли бунёдкорлик ишлари самарасида шаҳару кишлоқларимиз янгича қиёфа касб этмоқда. Янги-янги маҳаллалар, аҳоли турар жойлари, кўчалар бунёд этилаётир. Бу жараёнда уларнинг ўзига хос тарихий-географик номлари тикланиши долзарб аҳамият касб этаётир.

Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси билан Қонунчилик палатаси томонидан 2011 йил 4 мартда қабул қилинган, Сенат томонидан 2011 йил 26 августда маъқулланган **“Географик объектлар номлари тўғрисида”**ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни бу борадаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинишни янги поғонага кўтарди. Чунки мазкур қонун қабул қилиниши билан географик объектлар номларини тартибга солувчи барча қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Шунинг учун географик объектларни номларига тааллуқли ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар таҳлилини мазкур ўзгаришлардан бошлаш мумкин.

Мамлакатимизда мустақилликка қадар (1989-йил 21-октябрда) қабул қилинган, географик объектларнинг номлари ёзилишини тартибга солувчи **“Давлат тили ҳақида”**ги қонуннинг 22-моддаси **“Географик объектларнинг номлари давлат тилида акс эттирилади”** деб ўзгартирилди.

Мазкур қонун қабул қилиниши муносабати билан асосий ўзгартиришлар (lex.uz маълумотлари бўйича) Ўзбекистон Республикасининг 1996-йил 30-августда қабул қилинган **“Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”**ги қонунига киритилди. Энг аввало, қонуннинг номи ўзгартирилиб ундан **“топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш”** сўзлар чиқариб ташланди. Бу қонун **“Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”** қонун сифатида қолдирилди. Шунга мос равишда қонундан географик объектларнинг номлари билан боғлиқ бўлган сўз, модда ва бўлимлар чиқариб ташланди. Жумладан, муқаддимадаги **“маъмурий-ҳудудий бирликлар, аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмларига, шунингдек**

корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, физик-жуғрофий, геологик ва бошқа объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш” деган сўзлар, VI, VII ва VIII бўлимлар, IX бўлимнинг номидаги биринчи жумла, 24, 25 ва 26-моддалар, X бўлим, 30-модданинг биринчи қисмидаги “маъмурий-худудий бирликлар ва аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш” деган сўзлар, 31-модда чиқариб ташланди.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган **“Геодезия ва картография тўғрисида”**ги қонуниб-моддасининг ўн биринчи хатбошиси “географик объектларнинг номларини белгилаш, нормаллаштириш, давлат рўйхатидан ўтказиш, улардан фойдаланиш ва уларни сақлаш” шаклида баён этилиши белгилаб қўйилди.

Ушбу қонуннинг қабул қилиниши муносабати билан айрим қонуности меъёрийҳужжатларга ҳам ўзгартиришлар киритилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 26 апрелдаги 232–I-сонли Қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низомнинг 12-банди ўн иккинчи хатбошисидаги “янги муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ташкил этиш тўғрисида таклифлар киритади” деган сўзлар “янги муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, уларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тўғрисида таклифлар киритади” деган сўзлар билан алмаштирилди.

“Географик объектлар номлари тўғрисида”ги қонун, аввало, географик объектларга ном бериш, уларни қайта номлаш, давлат рўйхатидан ўтказиш, фойдаланиш ва сақлаш муносабатларини тартибга солиши билан аҳамиятлидир. **У 4 боб, 24** моддадан иборат бўлиб, миллий қонунчилигимизнинг илғор тажрибаси ва замонавий халқаро ҳуқуқий нормалар уйғунлигига асосланган. Мазкур қонун географик объектларни номлаш ва улардан фойдаланиш борасидаги муносабатларни янада такомиллаштириш, халқимизнинг тарихи ва маданияти билан боғлиқ жой

номларини муҳофаза қилиш, уларни асоссиз ўзгартиришнинг олдини олишга хизмат қилади.

Қонунга кўра, “географик объектлар” дейилганда, ернинг ҳозирда ёки ўтмишда мавжуд бўлган ҳамда муайян ўрнашган жойи билан тавсифланадиган, келиб чиқиши табиий ёки сунъий бўлган яхлит ва нисбатан барқарор ҳосилалари тушинилади. Улар жумласига: маъмурий-ҳудудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар); аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмлари (маҳаллалар, шохкўчалар, кўчалар, майдонлар, боғлар, хиёбонлар); транспорт ва муҳандислик-техника инфратузилмаси объектлари (темир йўл станциялари, автостанциялар, метрополитен станциялари, вокзаллар, аэропортлар, портлар, пристанлар, кўприклар, разъездлар, йўллар, каналлар, сув омборлари, тўғонлар, дамбалар); табиий объектлар (дарёлар, кўллар, музликлар, текисликлар, тоғлар, тоғ тизмалари, ғорлар, чўллар, водийлар, даралар, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, ёнбағирлар, фойдали қазилмалар конлари) ва бошқа шу каби объектлар кириши қонуннинг 3-моддасида белгилаб берилган.

Қонуннинг 4-моддасида географик объектларнинг номларига доир талаблар аниқ кўрсатилган. Географик объектга берилаётган ном унинг ўзига хос бўлган белгиларини акс эттириши, мазкур географик объект жойлашган ердаги бошқа географик объектларнинг номларига мос тушиши, маҳаллий аҳолининг фикрини ҳисобга олиш, қоида тариқасида, кўпи билан учта сўздан иборат бўлиши каби талаблар мустаҳкамланди.

Географик объектларнинг номларини ўзгартиришга доир талаблар ўзгартиришга доир талаблар 5-моддада кўрсатилган. Яъни, географик объектнинг белгиланган мақсади жиддий тарзда ўзгарганда, унинг тарихий номларини тиклаш зарур бўлганда, агар қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ келмайдиган қисқартма сўз, рақам ёки сўз бирикмаси билан белгиланган ҳолатларда номлари ўзгартирилади.

Қонуннинг яна бир муҳим жиҳати, географик объектларнинг номларини белгилаш тартибидир. Географик объектларнинг номлари худудни картография қилиш, топонимик тадқиқотлар ўтказиш, тегишли давлат ҳокимияти, бошқарув органлари, маҳаллий аҳоли, ўлкашунослар, географлар, тарихчилар ва бошқа мутахассислар ўртасида сўровлар ўтказиш асосида белгиланади.

Табиий ёки инсон томонидан яратилган объектларнинг номлари қонунларда, ҳукумат қарорларида, бошқа расмий ҳужжатларда қайд этилади. Географик объектларнинг номларидан ҳамма соҳаларда кенг фойдаланилади. Масалан, аниқланиб, қатъийлаштирилган топонимлар халқаро шартнома, битим, халқаро алоқалар ва юк ташув ҳужжатларида, телеграфик алмашув маълумотномаларида, ҳамда хариталар, атласлар яратишда фойдаланилади. Шу боис қонуннинг 4-моддасида вилоят, туман ва шаҳарларга бир хилда ном берилиши таъқиқланган.

Қонуннинг 2-бобида давлат органларининг географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартиришга доир ваколатлари ҳамда вазифаларига бағишланган. Жумладан, 7-модда туманлар, шаҳарлар, вилоятларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, 8-модда Қорақалпоғистон Республикаси худудида жойлашган туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, 9-модда шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, 10-модда аҳоли пунктларининг таркибий қисмларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, 11-модда табиий объектларга, транспорт ва муҳандислик-техника инфратузилмаси объектларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартиришга ваколатли бўлган давлат органларининг вазифалари белгилаб берилган. Қонуннинг 12-моддасида географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалалари бўйича комиссияларнинг асосий вазифалари батафсил кўрсатиб берилган. Улар қуйдагилардан иборат эди:

- Ўзбекистон халқининг тарихий-маданий қадриятлари ҳамда мероси билан боғлиқ географик объектларнинг номлари муҳофаза қилинишини таъминлаш, асоссиз ўзгартирилишининг олдини олиш;

- географик объектларга Ўзбекистон халқининг миллий анъаналари ва менталитетига ёт бўлган номлар берилишига, ҳамда уларнинг номлари шу руҳда ўзгартирилишига йўл қўймаслик;

- географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш чоғида маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, хизмат мавқеини суистеъмол қилиш ҳолларини истисно этиш.

Ушбу Қонун 4-моддаси талабларининг, ҳамда географик объектларнинг номлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бошқа қоидаларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар комиссиялари томонидан бажарилиши устидан назоратни республика комиссияси амалга оширади.

Комиссияларнинг таркиби давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг раҳбарлари ва ходимлари, фуқаролик жамияти институтларининг, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг вакиллари, шунингдек, фан ва маданият арбоблари, экспертлар, мутахассислар, ҳамда тегишли фаолият соҳаларида махсус билимларга эга бўлган бошқа шахслар орасидан шакллантирилади.

Республика комиссияси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар комиссиялари тегишинча Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳокимликларининг раҳбарияти томонидан бошқарилади.

Республика комиссиясининг, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар комиссияларининг фаолиятини ташкил этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Қисқача хулоса

“Географик объектлар номлари тўғрисида”ги ва бошқа соҳага оид қонунларнинг қабул қилиниши географик номлар “ҳимоясиз сўзлар” эмаслигининг исботидир. Қонуннинг 18-моддасида географик объектлар номларининг бирини бошқасига ўзбошимчалик билан алмаштиришга, уларнинг бузиб кўрсатилган номларидан фойдаланишга йўл қўйилмаслиги кўрсатиб ўтилган.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Географик объектларнинг ҳуқуқий тартибorti деганда нимани тушунасиз?
2. “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги қонуннинг назарий ва амалий аҳамияти қандай?
3. “Геодезия ва картография тўғрисида”ги қонуннинг экология ва картографияга оид жиҳатларини айтинг.
4. “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги қонуннинг кучга кириши билан бошқа қайси қонунларга ўзгартириш киритилгани айтиб беринг?
5. Қонун бўйича қандай ҳолатларда географик объектларнинг номлари ўзгартирилиши мумкин?
6. Географик объектларга ном беришдаги ваколатли органларни санаб беринг.
7. Номлаш ва қайта номлаш бўйича вилоят, шаҳар, туман комиссияларининг функцияларини биласизми?

Таянч иборалар

Ҳуқуқий тартибот, Давлат тили, номлаш, қайта номлаш, ўзгартириш, номларни муҳофаза қилиш.

2-БОБ.ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИ ТАСНИФЛАШ

2.1. Географик номларни таснифлаш тамойиллари

Географик номларни таснифлаш масалалари Э.М.Мурзаев, Ҳ.Ҳ.Хасанов, С.Қораев, Н.Охунов, Т.Эназаров, П.Ғуломов каби олимларнинг ишларида батафсил ёритилган. Бу масала анча мураккаб ва серқирра бўлганлиги учун ханузгача олимлар ўртасида ягона қарорга келинмади. Бироқ, тасниф турлари кўп бўлса-да, уларнинг барчаси учун хос бўлган, умумий жиҳатлари мавжуд. Тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб, ҳар бир таснифдан ўз ўринда фойдаланилади. Географик номларини таснифлаш турли мезонлар асосида ўтказилиши мумкин. Ҳозирда 5 та **мезон** (критерий) бўйича географик номларни таснифлаш, биров ўзгаришлар билан, деярли барча тадқиқотларда кузатилади.

I. Топонимларни географик объектлар **ҳажмига**, катта- кичиклигига кўра таснифлаш. Бу мезон бўйича географик объектларни номлари икки гуруҳга, макро ва микротопонимларга бўлинади.

Макротопонимларга йирик географик объектлар- океан ва денгизлар, қитъалар ва материклар, дарёлар ва тоғлар, мамлакатлар ва ўлкалар ҳамда шаҳарларнинг номлари киради. Дунёнинг табиий ва сиёсий картасига киритилиши мумкин бўлган юқоридаги объектлар қаторига *Атлантика ёки Тинч океани, Орол ёки Қора денгизи, Европа ёки Осиё қитъалари, Амударё ёки Сирдарё, Ўзбекистон ёки Марказий Осиё, Тошкент ёки Фарғона* шаҳарлари киритилиши мумкин. Тарихий даврларда қадимийлиги, узоқ вақт сақланиб қолиши ва кам ўзгариши макротопонимларга хос бўлган асосий хусусиятлардан биридир.

Микротопонимлар ўзида ариқ, булоқ, гузар, дала, дашт, жар, жилға, тепалик, ховуз, сой, маҳалла, кўча, ўтлоқ, қир, қудуқ, сингари майда географик объект номларининг атоқли отларини ўзида мужассамлаштиради (Н.Охунов 1989). Бундай номлар қаторига *Гузар, Гулҳовуз, Даштмаҳалла, Жарариқ, Жийдаариқ, Жуманқудуқ, Молҳовуз, Оқтепа, Пасткўча,*

Совурбулоқ, Тошлоқдала, Қизилқақир, Қоратена, Қумбулоқ, Қурқсой, Қумариқ, Юқори Арча, Юқоримаҳалла, Юқорикўча номларни киритиш мумкин. Микротопонимлар тилда узлуксиз пайдо бўлиши ва тез-тез алмашиб, ўзгариб туриши билан макротопонимлардан фарқ қилади.

II. Географик номларни **этимологик** таҳлилга кўра таснифлаш. Бу мезон бўйича географик номларни учта гуруҳга бўлиш кўзда тутилади:

- а) маъноси этимологик таҳлилларсиз ҳам маълум бўлган топонимлар;
- б) маъноси илмий этимологик таҳлиллар натижасида очиб бериладиган топонимлар;
- в) маъносини этимологик таҳлиллар натижасида ҳам очиш қийин бўлган географик номлар.

Бу тасниф вақт давомида ўзгариб туради, яширин маъноси очилган топонимлар бир гуруҳдан бошқасига ўтиши кузатилади.

III. Географик номларнинг **тарихий таснифида** топонимнинг қайси луғавий-географик қатламга мансублиги таҳлил қилинади. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлиб, келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ айтганда, ҳар бир тарихий давр ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини унинг географик номларида ҳам кўриш мумкин. Географик номлар таркибидаги мавжуд луғавий-географик қатлам бўйича республикамізда кенг тарқалган куйидаги 7 та қатламларни ажратиш мумкин:

1. Суғдий (*Андагин, Андугон, Асака, Жиззах, Мугон, Пораиш, Новқа, Нушкент, Пишагар*);

2. Форсий (*Дуоба, Чортоғ, Пешку, Тағоб, Танги, Сангзор, Гараиша, Чорбоғ, Наврўз*);

3. Туркий (*Қорасой Қорабўйин, Қоракалтақ, Қўғай, Пучугой, Ўртақишлоқ, Ёйилма, Туёқли, Туячи, Тумор, Қирқ, Болғали, Калтатой, Минг*);

4. Араб (*Аравон, Арабмозор, Арабқишлоқ, Арабтўпи, Тошлоқараб, Тожиқараб, Чўжаараб, Қизилараб, Мирараб, Каттаараб, Кичикараб, Талли, Сўфимозор, Жума, Мавтан, Авлиё, Равот, Хулкар*);

5. Мўғул (*Арғин, Ахтачи, Дўрмон, Дархон, Тўқай, Ёмчи, Унгут, Сайхан, Сулдуз, Кўтал, Жалойир, Мўғол, Сарой, Найман, Қўнжи, Қўриқ*);

6. Славян (*Иттифоқ, Ульяново, Октябрь, Партсъезд, Коммунизм, Рассвет*);

7. Янги қатлам (*Истиқлол, Нурафшон, Истиқбол, Бахтли, Мустақиллик, Бунёдкор, Янгитурмуш*).

IV. Географик номларнинг лингвистик таснифида унинг грамматик тузилиши, таркиби, ясалиши бўйича гуруҳларга бўлинади. Улар тузилишига кўра икки турга: содда ва мураккаб топонимларга бўлинади. Содда топонимлар биргина сўздан иборат бўлган номлардир. Уларнинг бир гуруҳи туб сўзлар асосида вужудга келган. Бу типга хос номлар қуйидаги маъноларни билдирувчи сўзлар билан аталган:

1. Уруғ, қабила, қавм номлари билан: *Қирқ, Тумор, Хитой, Сарой, Баҳрин, Найман* кабилар.

2. Географик терминлар билан: *Тўқай, Камар, Қақир, Равот, Чашма, Қалъа, Булоқ* сингарилар.

3. Ўсимлик номлари билан: *Терак, Тол, Садда, Чилон, Қайрагоч* кабилар.

4. Киши исмлари билан: *Абдусамат, Ислон, Сулаймон, Собиржон, Салим, Раҳматулло* ва бошқалар.

Қўшма топонимлар икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *Беширик, Янгиқўрган, Яккатут, Оқтепасой, Ғишткўприк* сингари.

Қўшма ойконимлар морфологик материалга кўра қуйидаги типларга бўлинади:

1. От +от қолипидаги қўшма номлар: *Ғаниқишлоқ, Ҳасанқўрганча, Бегимжонтепа, Афғонбоғ, Туркравот, Теракмозор, Толқишлоқ* ва бошқалар.

2. Сифат+от қолипидаги қўшма топонимлар: *Оқтапа, Оқариқ, Қорасув, Каттақўрғон, Кичиктурк, Пастқишлоқ, Юқориқишлоқ, Ўртақўрғон, Чуқурқишлоқ, Шўрсув, Ширинсув* ва бошқалар

3. Сон+от қолипидаги қўшма топонимлар: *Бешириқ, Бештерак, Бешкапа, Учкўприк, Учқўрғон, Олтиариқ, Қирққовуз, Мингчинор* ва бошқалар.

4. Нумератив сўз+от қолипидаги қўшма топонимлар: *Яккатут, Қўштепа, Қўшкечик, Қўшчинор, Тўпқўрғон, Қатортол, Галабаққоллик* ва бошқалар.

5. От+феъл ва феъл+от қолипидаги қўшма топонимлар: *Қумбосди, Сойкелди, Хўжаўлди, Охунқайнар, Тошкесар, Сувчиқмас, Қолгандарё*, кабилар.

V. Топонимларнинг **семантик таснифи** бўйича икки босқичли тизимни қўлаш кенг тарқалган. Дастлабки босқичда топонимлар йирик гуруҳларга, сўнгра ҳар бир гуруҳ ичида кичик турлар ажратилади. Бу тасниф географик объектларнинг келиб чиқишига асосланади. Дастлаб катта икки гуруҳ ажратилади: А) Географик объектларнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар. Б) Жамият ривожининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий–ғоявий ҳолатлари, хусусиятлари билан боғлиқ бўлган номлар.

I. Географик объектларнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар ўз навбатида 7 та кичик гуруҳга бўлинади:

1. Жойнинг табиий хусусиятлар ва географик ўрни билан боғлиқ топонимлар: *Шимолий Ер, Ғарбий Тяньшан, Қизилқум, Ўрта Чирчиқ, Исландия – (муз ўлкаси), Тошлоқ* ва бошқалар.

2. Жойнинг рельефи билан боғлиқ бўлган географик номлар-оронимлар: *Оқтапа, Ёрмозор, Улугтоғ, Қораадир* ва бошқалар.

3. Жойнинг иқлими, метеорологик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган топонимлар: *Боғишамол, Кунгай Олатови, Терскай Олатов* ва бошқалар.

4. Сув билан боғлиқ номлар- гидронимлар: *Тошариқ, Қорасув, Оққўл, Қорадарё, Янгиариқ* ва бошқалар.

5. Ўсимликлар ва уларнинг турлари билан боғлиқ бўлган номлар- фитотопонимлар: *Олмалиқ, Конибодам, Қорақамиш, Мингчинор, Чилонзор, Йўламатол* ва бошқалар.

6. Ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган жой номлари-зоотопонимлар: *Арслонбоб, Алқор, Бўриқум, Ғазалкент, Илонўтди, Қоплонқир, Қўчқорчи* ва бошқалар.

7. Фойдали қазилмалар билан боғлиқ бўлган географик номлар: *Апатит, Газли, Мойлисой, Тошқўмир, Темиртов, Тузкон* ва бошқалар.

II. Жамият ривожининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий - ғоявий ҳолатлари, хусусиятлари билан боғлиқ бўлган номлар.

1. Касб-ҳунар ва маъмуриятни ифодаловчи сўзлар билан юритилган географик номлар: *Бахмалбоф, Дегрезлик, Охангарон, Заргарлик, Совутсозлик, Мисгарлик, Пўстиндўз, Чиннисоз, Ўрда, Эгарчилик, Кўрнабоф,* каби топонимлар шулар жумласидандир.

2. Тарихий номларга мамлакат тарихида юз берган тарихий воқеа ва ходисалар билан боғлиқ бўлган топонимлар: *Хадра, Эскижува, Марҳамат, Янги Марғилон* ва бошқалар.

3. Топонимларнинг вужудга келишида аҳолининг этник таркиби— маълум ҳудудда истиқомат қилган турли халқ, қабила, уруғ, қавмлар муҳим роль ўйнаган ва улар этнотопонимлар деб аталган. Уларга *Аравон, Авгонбоғ, Арабмозор, Дўрмон, Найман, Тожиққилиш* кабиларни киритиш мумкин.

4. Кишиларнинг исмлари, лақаблари, тахаллуслари ва фамилияларидан ясалган жой номлари - антропоонимлар деб айтилади. Бундай номларга *Абдусамат, Акбаробод, Бекобод, Шукурмерган, Тўхлимерган, Чўл Юнус, Чўл Рўзиқул* кабилар киради.

5. Диний номлар-уларга диний байрамлар, муқаддас ва авлиё шахслар диний маросим ва одатларга боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар киради. Улар таркибида “азиз”, “бобо”, “гўр”, “мозор”, “ота”, “пир” сўзлари кўп учрайди,

масалан, *Азизтепа, Бобокалон, Бостонбува, Гўри Аввал, Теракмозор, Сармозор, Обширота, Пошшопирим, Пир Сиддиқ* кабилар.

6. Замоनावий номлар. Мамлакат топонимлари орасида жуда катта қисмни ғоявий-сиёсий номлар ташкил этади. Бу номларни замоनावий номлар деб аташ мумкин, сабаби улар ҳар доим замон билан ҳамнафас бўлиб, давр руҳини ўзида акс эттирувчи номлар қўйилиши кузатилади. Ҳозирги кунда бу гуруҳга *Истиқлол, Мустақиллик, Озодлик, АмирТемур* каби номлар киради.

7. Афсонавий ва ғаройиб номларга жойнинг табиий ва иқтисодий географик хусусиятлари, тарихи билан боғлиқ бўлмаган топонимлар киради. Уларга *Ажсал водийси, Алвасти кўприги, Кўҳи Қоф, Яжуз-Мажуз ери, Борсакелмас ороли, Чўнтак* қишлоғи кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Қисқача хулоса

Юқоридаги таснифий тамойиллар асосида ўтказилган гуруҳлаштириш географик номларининг илмий жиҳатидан тадқиқ этишда, этимологиясини очиқ беришда, топонимик районлаштириш ўтказишда муҳим восита бўлиб ҳизмат қилади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Географик номларни таснифлаш бўйича шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
2. Географик номларни таснифлашнинг 5 мезони қайсилар?
3. Макротопонимлар ва микротопонимлар нима?
4. Географик номларни этимологик тахлили деганда нимани тушунасиз?
5. Географик номларнинг луғавий географик қатлами қандай ажратилади?
6. Географик номларнинг лингвистик таснифи нима?
7. Топонимларнинг семантик таснифи деганда нимани тушунасиз?
8. Қуйидаги концептуал жадвални маҳаллий маълумотлардан фойдаланиб давом эттиринг.

Табиий-географик хусусият билан боғлиқ номлар						
Географик ўрин билан боғлиқ	Жой рельефи билан боғлиқ	Жойнинг иқлими билан боғлиқ	Сув билан боғлиқ	Ўсимликлар билан боғлиқ	Ҳайвонлар номи билан боғлиқ	Фойдали қазилмалар номи билан боғлиқ
Ўрта Чирчиқ	Оқтепа	Боғишамол	Қорасув	Олмалиқ	Ғазалкент	Газли
...						

Таянч иборалар

Этимологик таҳлил, табиий-географик хусусият, луғавий-географик қатлам, семантик тасниф, антопооним, этнотопоним, экотопоним.

2.2. Табиий шароитни акс эттирувчи географик номлар

Географик объектларнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар, юқорида таъкидланганидек, 7 та кичик гуруҳга бўлинади. Уларга жойнинг табиий хусусиятлар ва географик ўрни билан боғлиқ, рельеф билан боғлиқ, иқлим ва метеорологик хусусиятлар, сув, ўсимликлар, ҳайвонлар ва фойдали қазилмалар билан боғлиқ бўлган географик номлар киритилади.

Жойда юз берадиган табиий жараёнлар (шамол, ёгинлар, иссиқ-совуқ ва б.) билан боғлиқ бўлган географик номларда ҳудуддаги нураш натижасида ҳосил бўлган ўзига хос шаклларга қиёслаб ном берилади. Масалан, Тавр-“Буқа”, Альп тоғи чўққиси -“Келинчак”, Качканар (аслида Қашқанор)-Урал тоғидаги тизма, мамлакатимизда Туямўйин, Одамтош, Бешиктош каби номлар шундай ҳосил бўлган.

Жойнинг ландшафт тузилиши ва хусусиятларини билдирувчи жой номлари таркибида дашт сўзи кенг тарқалганлиги билан ажралиб туради. Одатда дашт – “обод қилинмаган, сувсиз чўл” га нисбатан қўлланадиган географик терминдир. Табиий географияда дашт табиат зонаси деб чўлга нисбатан шимолда жойлашган, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига нисбатан

бойроқ бўлган ҳудудга айтилади. “Дашт” сўзи билан *Дашти Қипчоқ, Қарши Дашти, Даштобод, Дашт маҳалла, Дашт Пандигон, Дашт Тегирмон, Дашт Чўлпон, Дашт Ҳасан, Ўқчидашт, Ғанидашт* каби жой номлари юритилади.

Мазкур гуруҳга тош сўзи билан бошланадиган жой номларини ҳам киритиш мумкин. Бу ойконимлар таркибидаги тош сўзи – қаттиқ тоғ жинсларининг умумий номи ёки алоҳида турган қоя сифатида қўлланилган бўлиши мумкин. *Тошобод, Тошбулоқ, Тошлоқ, Тоштепа, Тошлоқтепа, Тошқўрғон, Тошҳовуз, Полвонтош, Кўктош, Оқтош, Учтош* каби маҳалла ва кишлоқ номлари қайд этилган бўлиб, улар таркибидаги тош сўзи топоним ясовчи сифатида ишлатилган.

Жойнинг горизонт томонларига нисбатан ёки бирор бошқа географик объектларга нисбатан ўрнини белгиловчи топонимлар ҳам кенг тарқалган. *Шимолий муз океани, Шарқий Хитой денгизи, Шимолий денгиз, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ, Юқори Чирчиқ, Марказий Фарғона* каби номлар шу тоифага мисол бўлади.

Жой рельефининг тузилиши, сатҳи билан боғлиқ бўлган бундай топонимлар геоморфологик ёки оронимлар деб аталади. Оронимларга тоғ, адир, қир ва тепаликлар эмас, балки рельефнинг салбий шакллари - водийлар, даралар, жарликлар, сойликлар, ўйиқ-чиқиқлар, шунингдек, текислик, паст-текисликлар ва қумликлар ҳам киради. Вақт ўтиши билан объектнинг рельефи ўзгариши мумкин, бироқ ўша рельефни ифода қилган ном сақланиб қолаверади. Чунончи, “тепа”, “жар” маъносини билдирган номларнинг айримлари ҳозирги вақтда ўша жой рельеф хусусиятини айнан англатмаслиги мумкин.

Рельеф шаклларида аҳоли масканларига энг кўп қўйиладиган ном “тепа” сўзи билан боғлиқ. Қадимда аجدодларимиз кўпроқ муҳофаа мақсадларини кўзлаб ўз яшаш манзилгоҳларини тепалар яқинида ташкил этганлар. Мазкур ҳолат душман хавфини анча узоқдан билиш ёки бошқаларни бу ҳақда огоҳлантириш имконини берган. Ушбу топонимларга *Азизтепа, Арабтепа, Арзиктепа, Гўртепа, Зиндонтепа, Китконтепа,*

Оқтаена, Симтепа, Сурхтепа, Тоштепа, Уchteпа, Шаҳартепа, Қизилтепа, Қоратепе, Қоровултепа, Қумтепа, Қўштепа кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Жар сўзи орқали *Аноржар, Жаманжар, Жарариқ, Жарбоши, Жармачит, Жарқишлоқ, Жарқўрғон, Оқжар, Тағижар, Қизилжар* сингари қишлоқлар номланган. Наманган вилоятининг Уйчи туманида *Ёртепа, Ёрқўрғон, Ёртағи, Ёркўча, Кесканёр Янғиқўрғон, Чуст* туманларида *Ёрқишлоқ, Андижон вилоятида Ёрбоши, Ёрқишлоқ, Оқёр, Куйганёр, Фарғона вилоятининг Фарғона туманида Ёрмозор, Ёрдон* деб аталувчи қишлоқлар бор. Бу топонимларда “ёр” сўзи “жар” маъноси билан географик номлар таркибида қатнашган ва жойнинг рельеф хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Рельеф шаклини билдирувчи *Адирболо, Паканаадир, Чордара, Дўнгсарой, Белариқ, Камар, Қопчугай* ёки чуқур сўзи билан *Чуқурқишлоқ, Чуқуркўча* каби топонимлар яратилганлигини кўришимиз мумкин.

Иқлим ва метеорологик хусусиятлари билан боғлиқ жойномларига *Боғишамол, Совуқдара, Кунгай Олатов, Терскай Олатов* каби жойномлари киради. *Боку, Пешку, Чорку* каби номлардаги ку қўшимчаси шамол маъносида ишлатилган бўлиши мумкинлиги айтилади. Қўқон топоними асли “Хуқанд” бўлиб, “Шамол шаҳри, сершамол шаҳар” деб изоҳланиши ҳам кузатилади.

Сув объектларининг атоқли отлари–гидронимлар деб аталада. Уларга денгиз, дарё, кўл, сой, ариқ, булок, қудуқ каби сувликларнинг номлари киради. Мамлакатимизда гидронимлар билан аталган аҳоли яшаш масканлари номлари гидроойконимлар деб айтилади. Таъкидлаш лозимки, сув объектлари инсон ҳаётида қадим замонлардан буён катта ижтимоий, иқтисодий аҳамиятга эга бўлган. Кўплаб аҳоли сой, ариқ, булок, сув, бўйларига, атрофларига жойлашиб истиқомат қилган. Шу боис сув объектларини билдирувчи атоқли отлар секин-аста улар яшаган жойлар, масканларни ҳам ифода эта бошлаган *Тошариқ, Қорасув, Оқкўл, Дамариқ, Янғиариқ* сингари.

Шунингдек, гидроойконимлар ном учун асос бўлган сўзнинг маъно ва мазмунига кўра қуйидаги семантик гуруҳларга ажратилади:

1. Уруғ, қабила, қавм, тоифа номлари (этнонимлар)ва сой, арик таъсиридаги қишлоқ, шаҳар номи билан юритилган гидроойконимлар. Масалан, *Қипчоқариқ, Наймансой, Уйғурсой, Хўжаариқ, Хонариқ ёки Андижонсой, Шаҳрихонсой, Шоҳимардонсой, Резаксой, Марғилонсой, Номангансой, Косонсой, Қувасой* кабилар.

2. Сувнинг маза-таъми, ранг хусусиятига кўра номланган гидроойконимлар: *Аччиқкўл, Оқдарё, Оқариқ, Олтинсой, Ширинсув, Шўрсув, Шўрариқ, Қизилариқ, Қорасой, Қорадарё* ва бошқалар.

3. Сув объектининг сон-саноғи, миқдорига кўра аталган гидроойконимлар: *Бешариқ, Учариқ, Олтиариқ, Тўққизариқ, Еттибулоқ, Қўшариқ* кабилар.

4. Сув объектининг ҳажмига, шакл тузилишига, пайдо бўлган вақтига, оқимдаги йўналишига кўра номланган гидроойконимлар: *Баландариқ, Каттаҳовуз, Каттаариқ, Узунҳовуз, Янгиариқ, Сувлиариқ, Дамкўл, Дамариқ, Жўйдам, Янгисой, Қуруқсой* кабилар.

5. Ер қатламининг устки тузилиши, тупроқ таркибига, жойнинг рельефига кўра номланган гидроойконимлар: *Тошариқ, Қумариқ, Даштариқ, Шалдирама, Шўрариқ, Мойлиариқ, Ораариқ*, сингарилар.

Гидронимлар аҳоли турар жойларига ном бўлиб ўтганида улар ўртасида маъно ва вазифа жиҳатидан баъзи бир айирмаликлар юз беради. Бунда икки ҳолатни ҳисобга олмоқ керак. Агар гидроним ифодалаган сув объекти ҳозирда мавжуд бўлса, у ҳолда бу ном гидроним сифатида тилда кенг тарқалган бўлади, унинг ойконимик номни ифодалаши иккинчи даражали ҳисобланади. Масалан, *Қайнарбулоқ, Ойдинбулоқ* дейилганда дарҳол булоқ номи тушунилади, чунки мазкур сув объектлари бугунги кунда бор. Қайнарбулоқ, Ойдинбулоқ атоқли отларнинг қишлоқ номларини ифодалашлиги эса иккиламчи ҳодиса саналади. Бу номлар тилга олинганда ҳам гидроним, ҳам ойконим тушунилади.

Гидроним ифодалаган сув объекти ҳозирда мавжуд бўлмаслиги, у маълум бир давр ўтиши билан йўқ бўлиб кетган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда номнинг гидронимик маъноси эмас, ойконимик маъноси яшашда давом этади. Чунончи, Фарғона водийсида *Қоракўл, Каттаҳовуз, Тошариқ, Бешариқ, Болтакўл, Дамариқ, Қумариқ, Қувасой, Аччиққўл* сингари жой номлари аҳоли ўртасида ойконим сифатида ишлатилади. Бу номлар ҳатто XX асрнинг биринчи чорагида тузилган аҳоли масканларининг рўйхатларида ҳам қишлоқ номлари тарзида қайд этиб ўтилган. Бинобарин, юқоридаги терминлар пайдо бўлиши жиҳатидан сув объектларининг номлари бўлса ҳам, ҳозирда бу сув объектлари тамомила йўқ бўлиб кетган. Шу сабабли мазкур атоқли отлар кейинчалик қишлоқ номи сифатидагина сақланиб қолган. Кўчирилган номлардаги бу хусусият махсус текшириш ишлари орқали аниқланади.

Ўсимлик ва дарахт номлари билан аталган аҳоли масканлари номи-фитоойконимлар (юнонча “*фитос*”-ўсимлик демакдир) маълум ҳудуддаги ўсимликлар дунёсининг муҳим хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бу турдаги жой номларининг вужудга келиши қадимги даврларга бориб тақалади. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қайд этилган Оқтерак, Олайиғоч, Қорайиғоч сингари топонимлар бу фикрнинг ёрқин далилидир. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида *Бодомчашма, Боғибинафша, Боғичинор, Жийдалиқ, Кандибодом, Олмалиқ, Чинорон* сингари жой номлари учрайдики, буларнинг аталиши ҳам бевосита ўсимликлар оламига алоқадордир.

Ўсимликлар инсониятнинг моддий тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, кишиларнинг ҳаёти ва ҳўжалик фаолиятида муҳим роль ўйнаган. Табиийки, улар инсон учун хом-ашё манбаи бўлган, чорва учун мўл-қўл озуқа базаси ҳисобланган. Шунинг учун ҳам кишилар турли хил ўсимлик номларини жой номи тарзида қўллай бошлаганлар. Бундай номлар кишилар ҳаётида ориентир (мўлжал) бўлиб ҳам хизмат қилган.

Топонимикада аҳоли масканлари номлари тизимидаги фитоойконимларни дарахт ёки ўсимликларнинг турига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин:

I. Мевали дарахт номлари билан юритилган ойконимлар таркибида қуйидаги сўзлар иштирок этган:

1) жийда сўзи: *Жийдали, Жийдайўли Жийдалик, Жийдакана, Жийдамозор, Каттажийда, Чилги жийда, Қоражийда* кабилар.

2) тут сўзи: *Бураматут, Мингтут, Сертут, Туттаги, Учтут, Яккатут, Қоратут* сингарилар.

3) ёнғоқ, узум, ток, бодом, ўрик, анор, олма, анжир, беҳи сўзлари: *Ёнғоқлик, Ёнғоқзор, Узумбоғ, Узумзор, Узумчи, Конибодом, Бодомзор, Ўрикзор, Мингўрик, Анорзор, Олмазор, Беҳизор* ва бошқалар.

II. Мевасиз ўсимликлар номи билан аталган ойконимлар қуйидаги сўзлар орқали шаклланган:

1. Тол сўзи билан: *Толлик, Толқишлоқ, Толкўча, Учтол, Толмозор, Мажнунтол, Сартол, Йўлама тол, Яккатол, Қатортол, Қароқчитол* кабилар.

2. Терак сўзи орқали: *Бештерак, Жуфттерак, Оқтерак, Мингтерак, Теракмозор, Терактаги, Қатортерак* ва бошқалар.

3. Қайрағоч сўзи воситасида: *Қайрағоч, Найзақайрағоч, Муллақайрағоч* сингарилар.

4. Чинор сўзи билан: *Чинор, Чорчинор, Қўшчинор, Мингчинор, Чинортаги, Яккачинор* кабилар.

Фитоойконимлар ўсимлик ёки дарахтнинг маълум бир жойда кўп ёки камлигидан дарак беради. Ўсимликнинг кўп эканлиги маъносини билдирувчи ойконимлар таркибида “минг”, “тўп”, “қатор” сингари сонлар ва миқдорни билдирувчи айрим сўзлар мавжуд бўлади: *Мингтут, Тўптол, Қатортол, Қатортерак* сингари. Шунингдек, грамматик жиҳатдан –ли, лик, –зор қўшимчалари орқали шаклланган ойконимлар ҳам ўсимлик турининг маълум ерда бошқа объектларга нисбатан кўпроқ учрашлигини билдиради: *Жийдали,*

Жийдалик, Ёнгоқлик, Юлғунзор, Узумзор, Теракзор, Дўланазор, Шувовзор каби.

Зоотопонимик ойконимлар - ҳайвон номлари билан аталган аҳоли масканларининг номидир. С.Қораевнинг ёзишича (2005), бундай ойконимлар таркибида айғир, балик, баҳрин, бедана, бия, бурга, бургут, бўйра, бўри, дўлта (“сиртлон”), илон -жилон, карп, лайлак, малах (тожикча), от, туя, чаға, човли, шағол, эчки, эшак, қарсақ, қарчиғай, қарға, кулон, ғажир (ғажимоқ-феълидан ўлимтиқхўр бесўнақай куш, тасқара ҳам дейилади) каби сўзлар учрайди. Масалан, *Қоплонқир, Қоплонсирт, Ғазалкент, Каптархона, Бўрихона, Жайрахона, Минқуш (Қирғизистонда), Медвежесгорск, Оленогорск (Мурман областида), Туябўғиз, Туятортар Туямўйин, Тюлен қўлтиғи (Янги ер оролида), Галапагос ороллари (Галапаго – тошбақа).*

Топонимлари таркибида ҳам ҳайвонлар номи билан юритиладиган қишлоқ ва маҳаллалар анчагина (Н.Охунов 2010). Бувайда туманидаги қишлоқлардан бирининг номи “*Алқор*” деб аталади. Илмий адабиётларда этимологияси берилмаган бўлса-да, бу ном зоотопонимик ойконим (ҳайвон номи билан боғлиқ ном) бўлиши мумкин. Ўзбек тилида ёввойи тоғ қўйи - *Алқор* деб аталади.

Водийда *Бўриқум, Олтиқуш (Данғара тумани), Ғози-ғиждон (Учқўприк тумани), Ғозиёғлиқ, Учқуш (Қўқон шаҳри), Каптархона (Фарғона тумани), Лайлакуя (Қува тумани), Қорақушчи (Қўштепа тумани), Қушқўноқ (Шаҳрихон, Ўзбекистон туманлари), Қушчи (Фурқат, Марҳамат туманлари), Қўчқорчи (Қувасой шаҳри), Шунқор (Фурқат тумани)* номлари ҳам ҳайвонларга нисбат бериб қўйилган бўлиши мумкин. Бироқ бу топонимлар орасида уруғлар номи, этнонимлари ҳам кўп учрайди. Масалан, С.Губаева (1983) *Алқор* қалмоқлар қишлоғи бўлиб, уни Офок хўжа эшон дуо қилганлигини ёзади. Қушчи, Қутчи, Қуччи топонимлари парранда номидан эмас, балки уруғ номидан олинганлиги исботланган (С.Қораев, 2001). Шунинг учун ҳар бир зоотопонимик ойконим изоҳи алоҳида таҳлилга муҳтож. Баъзан ҳайвон номи бошқа, кўчма маънода қўлланган бўлиши ҳам

мумкин, Масалан, айғиртепа деганда “катта тепалик” тушунилиши, ёки кадимги маънода ишлатилган бўлиши мумкин, балх сўзи “шаҳар” маъносини англатиши сингари.

Фойдали қазилмаларга боғлиқ номлар топонимлар ҳам кенг тарқалган. Бундай номларнинг бир қисми фойдали қазилмалар очилгунга қадар берилган. Масалан, Газли, Олтинбел. Бу номлар одатда индикатор (даракчи) вазифасини бажаради. Бу номларнинг даракчилик функциясидан фойдаланиб қазилма конлари топилган ҳолатлари ҳақида маълумотлар бор. Бир қисми топонимларга ўша жойда фойдали қазилма конлар очилгандан кейин берилган номлардир, масалан, *Тошқўмир, Мойлисув, Мойлиқўл (Қирғизистонда), Жезқазған, Темиртау (Қозғистонда), Небитдоғ (Туркманистонда), Кумушкон, Консой, Тузкон, Олтинкон, Аччиқтош, Сурматош, Олтинтоғ, Олтинқоплон, Олтинбел, Олтинтепа, Олтинли сой, Кумушли, Аччиқсув, Шўрсув, Шўрбулоқ, (Ўзбекистонда), Магнитная гора, Магнитогорск (Россияда).*

Қисқача хулоса.

Худуднинг ўзига хос табиий географик хусусиятларидан рельеф, иқлим, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан боғлиқ бўлган топонимлар мазкур табиий объектларнинг ўтмиши ва ҳозирги ҳолати ҳақида маълумот (информация) беради, географик номларнинг асосий вазифаси бўлган адреслик функциясини тўғри бажаради. Бундан ташқари бу номлар ўзлари каби узоқ вақт ўзгармасдан сақланиб туриши, жамиятда уларни ўзгартириш, қайта номлаш учун вақт ва маблағ сақлаш зарурати йўқлиги билан аҳамиятлидир.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Жойнинг ландшафт тузилиши билан боғлиқ номларга мисол келтиринг.
2. Оронимларнинг қандай турлари бор?
3. “Жар” ва “ёр” сўзларининг умумийлигини асословчи мисоллар келтиринг.
4. Сув объектлари қандай гуруҳларга ажратилади?

5. Фитоойконимларнинг гуруҳларга бўлишдаги мезонларини келтиринг.

6. Мевали дарахтлар номлари билан боғлиқ бўлган ойконимларга маҳаллий маълумотлар асосида мисоллар келтиринг.

7. Зоотопонимик ойконимларнинг асосий хусусиятлари нимада?

8. Фойдали қазилмалар билан боғлиқ номларнинг даракчилик функцияси ҳақида нималар биласиз?

Таянч иборалар

Жойнинг ландшафт тузилиши, сув объектлари, фитоойконимлар, зоотопонимлар, даракчилик функцияси.

2.3. Антропотопонимлар ва этнотопонимлар

Топонимикада **антропотопонимлар** деб кишиларнинг исмлари, лақаблари, тахаллуслари ва фамилияларидан ясалган жой номларига айтилади. Будаё географик номлар кўпроқ аҳоли манзилгоҳларига, шаҳар, қишлоқ, кўча, маҳаллаларга берилганлиги учун уларни **антропоойконимлар** деб аташ қабул қилинган. Мазкур географик номларни иккита тоифага бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Биринчи гуруҳга бу жойни биринчи бўлиб очган, эгалик қилган, обод қилган кишиларнинг исмлари, лақаблари, тахаллуслари ва фамилияларидан олинган географик номлар киради, масалан, *Акбаробод, Хўжаобод, Хайдаробод, Шеробод, Чекобод, Чек Жўрабек, Чек Шариф* ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳга хотира мақсадида қўйилган номлар киритилади. Инсон фаолиятини турли жабҳаларида катта хизмат қилган улуғ, машҳур инсонлар номларини абадийлаштириш мақсадида уларнинг исмлари фамилиялари жой номларига қўйилади. Биргина Александр Македонскийнинг номи Александрия, Искандария кўринишида 30 дан ортиқ шаҳарларга қўйилгани маълум.

Мамлакатимизда ном беришда кишиларнинг исмларини қўйиш ёки

топонимик комиссияга тақдим этиш ҳоллари кўп учраб туради. Шунинг хисобга олиб мазкур мавзуда иккита фикрни айтиб ўтиши лозим.

Биринчидан, ислом дини одатларига кўра жойларга ном беришда кишиларнинг исмларидан фойдаланиш у қадар қувватланмаган. Шарқда яшаган улуғ алломаларнинг исмларини дунё харитасида учрамаслиги ушбу фикрни тасдиқлайди. Кейинчалик сўлим гўшаларга азиз-авлиёлар, ислом дини намояндаларининг исмлари қўйила бошлади. Бундай ном бир томондан ўша масканга зиёратчилар оқимини кўпайтириб, иқтисодий жиҳатдан наф кўрилишига сабаб бўлса, бошқа томондан шу маскан табиатини экологик жиҳатдан сақлашга ёрдам берувчи диний-ҳуқуқий ҳимоя воситаси сифатида ишлатилган.

Иккинчидан, “Географик объектларнинг номлари тўғрисида” ги қонуннинг 4- моддасига мувофиқ мамлакатимизда вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига одамларнинг исми-шарифини беришга, шунингдек уларни тарихий воқеалар шарафига номлашга, қоида тариқасида, йўл қўйилмайди. Кўчалар, шоҳкўчалар, маҳаллалар, майдонлар, боғларга ва аҳоли пунктларининг бошқа таркибий қисмларига айрим одамлар, жамоат арбоблари, сиёсий арбоблар исми-шарифини беришга, қоида тариқасида, йўл қўйилмайди, Ўзбекистон тарихида чуқур из қолдирган шахслар бундан мустасно.

Республиканинг амалдаги қонунлари бўйича объектларга кишиларнинг исмини беришга алоҳида ҳолларда рухсат берилади. Маҳаллалар, кўчалар, майдонлар, хиёбонлар, боғлар ва аҳоли пунктларининг бошқа таркибий қисмларига, корхоналар, муассасалар, ташкилотларга, физик-жўғрофий, геологик, табиати муҳофаза этиладиган ва бошқа объектларга давлат, жамоат арбобларининг, сиёсий арбобларнинг, Ватан ҳимоячилари, меҳнат қаҳрамонлари, фан, маданият арбоблари ва бошқа хизмат кўрсатган одамларнинг номини бериш фақат уларнинг вафотидан сўнг амалга оширилиши мумкин эканлиги белгилаб қўйилган.

Юқоридагиларни эътиборга олиб маҳаллалар, кўчалар, майдонлар,

хийёбонлар, боғлар ва аҳоли масканларининг бошқа таркибий қисмларига ном беришда имкон борича жойнинг иқтисодий ва табиий-тарихий хусусиятларини ўзида акс эттирган номларни кўпроқ қўйиш мақсадга мувофиқ эканлигини унутмаслик зарур.

Таъкидлаш лозимки, ўтмишда киши атоқли отларининг географик объектларнинг номига айланиши турли хил усулларда бўлган. Н.Охунов (1989) уларнинг энг муҳим тўққизта турини ажратади.

1. Киши исмининг ўзи билангина аталган ойконимлар. Бунда шахс исми бирон-бир қўшимча элементсиз тўғридан-тўғри жой номига кўчган. Масалан, *Собиржон, Бобошбек, Эшимбек, Бекмурод (Учкўприк тумани), Ислон, Сулаймон, Ботирбой, (Ўзбекистон тумани), Наби, Кимсан, Шоберди (Бешариқ тумани), Тангриқул, Раҳматулло, Мирбоқи, Абдусамад, Шонўлат (Дангара тумани), Қўқонбой (Фурқат тумани), Салим, Рўзиқул, Тўрақул, (Кува тумани), Нодирмат (Қўштепа тумани), Мирфозил (Олтиариқ тумани), Миртоҳир, (Қўқон шахри)* ва бошқалар.

2. Киши исми ва унга қўшилиб қўлланган титул номидан иборат ойконимлар: *Аҳмадбек (Шаҳрихон тумани), Бадалбой (Асака тумани) Мулла Зоир (Учкўприк тумани), Давронбек (Кувасой шахри) Бўтабек, Мулла Бошмон, Валихонтўра, Офтобойим, Моҳларойим, Мирзо Хайрулло, Жаҳонгир мирзо, Ҳакимхонтўра, Ислон мирзо, Ҳакимхонтўра, Ислон мирзо, Мулла Собир охунд (Қўқон шахри), Авазбой, Узоқ ҳожи (Риштон тумани)* ва шу сингарилар.

3. Киши исми ва лақаби асосида шаклланган ойконимлар: *Каримдевона (Ўзбекистон тумани), Муродқўса (Кува тумани), Ҳасанқора (Учкўприк тумани), Холдевона (Фарғона тумани), Уста Бозор (Қўқон шахри) Холиқполвон, Уста Сангин (Олтиариқ тумани), Уста Абдулла (Риштон тумани)* кабилар.

4. Шахс исми ва унга қўшилиб қўлланган мансаб, амал номлари билан ифодаланган ойконимлар: *Ашурқози (Учкўприк тумани) Шералиминг боши, Олимқул додҳо, Муҳаммад Раззоқ девонбеги, Хўжа додҳох, Отабек ноиб,*

Ҳамдам оталиқ, Тўхлимерган (Қўқон шаҳри), Ашурқулқулмерган, Қурбонмерган, Давлатботир (Ўзбекистон тумани), Ўрозмерган (Учкўприк тумани), Алимерган (Бувайда тумани), Шукурмерган, Хасанмерган (Марҳамат тумани), Мансурамин (Қува тумани), Қози Аҳрор (Риштон тумани) ва бошқалар.

5. Шахс исми ва этник ном билан ифодаланган ойконимлар: Қурбонқашқар (Учкўприк тумани), Қосимавгон (Ўзбекистон тумани) кабилар.

6. Киши исми билан географик терминнинг бирикуви орқали ясалган ойконимлар. Бу гуруҳга мансуб бўлган антропоойконимлар шахс исмларига асосан қишлоқ, маҳалла, қўрғон, қўрғонча, овул, гузар, тепа, дашт, чўл, боғ сингари индикаторларни қўшиш орқали ифода қилинган: Ҳайитқишлоқ, Султонқишлоқ (Фурқат тумани), Ғаниқишлоқ, Ғанидашт, Дашт Ҳасан, Дашт Чўлпон, Комилчўли (Ўзбекистон тумани), Умрзоқмаҳалла (Риштон тумани), Ризомаҳалла, Бегимжонтепа (Фарғона тумани), Пулатқўрғон (Данғара тумани), Юсуфқўрғонча, Ҳасанқўрғонча (Бувайда тумани), Собиртепа (Бешариқ тумани), Ҳошимдашт, Ўрозбоғ (Учкўприк тумани), Ҳожибекгузар (Қўқон шаҳри), Тўхтаовул (Ўзбекистон тумани), Искандарчўли (Риштон тумани), Чўл Юнус, Чўл Рўзиқул (Бағдод тумани) ва бошқалар.

7. Киши исмига “обод” аффиксоидини қўшиш орқали ясалган ойконимлар: Ғаниобод, Ҳайдаробод (Ўзбекистон тумани) Акбаробод (Қува тумани), Ҳуррамобод (Риштон тумани), Матқулобод, Йўлдошобод, Қосимобод (Бағдод тумани), Азимобод, Нишоновод (Олтиариқ тумани), Ҳамраобод, Нўъмоновод (Фурқат тумани), Шеробод, Раҳимобод, Султоновод, Умрзоқобод (Учкўприк тумани), Завқийобод, Турсуновод (Қўқон шаҳри), Солижоновод (Қўштепа тумани) кабилар.

8. Киши исми билан чек сўзининг бирикувидан тузилган ойконимлар. Бу хил ойконимлар Фарғона водийсида кўп учрайди. Чек дейилганда кўпинча кимгадир қарашли хусусий ерлар тушунилган. Бу хил хусусий

ерларда ташкил топган қишлоқ, маҳаллалар кейинчалик чек сўзи билан аталган. *Жумабойчеки (Ўзбекистон тумани), Чек Шариф, Чек Жўрабек (Фурқат тумани), Чек Насриддин (Риштон тумани), Чек Мирзаобод (Бағдод тумани)* каби қишлоқ номлари шулар жумласидандир.

9. Киши исмига “бобо”, “ота”, “пир” сўзларидан бирининг қўшилиши асосида вужудга келган ойконимлар: *Каримбобо (Бағдод тумани), Умматбобо (Беширик тумани), Қулбобо (Фурқат тумани), Хўжа Абутуроббобо (Данғара тумани), Алиназар ота (Қўқон шаҳри), Бостонбува, Пошиопирим (Бувайда тумани), Пир Сиддиқ (Марғилон шаҳри), Ҳожиота (Тошлоқ тумани), Шокирота, Мустафоқулота, Фозилбобо (Риштон тумани)* кабилар.

Этнотопонимларнинг вужудга келишида аҳолининг этник таркиби—маълум ҳудудда истиқомат қилган турли халқ, қабила, уруғ, қавмлар муҳим роль ўйнаган. Аҳоли масканларининг кўпчилиги кишиларнинг ижтимоий гуруҳига — қайси қабила ва уруғ, қавмга мансублигига нисбатан ном ола бошлаган. Этнонимдан ясалган ойконимлар—этноойконимлар, одатда, турли қабила, уруғ вакиллари қўшни, аралаш яшаган ҳудудларда, этнонимлар фарқ этувчи белги вазифасини бажарадиган жойларда юзага келган. Бундай номлар ўша қабила, уруғ вакилларининг ўзлари томонидан берилмаган, балки қўшни, иккинчи қабила кишилари томонидан қўйилган. Этноойконимларни ўрганиш орқали айрим этносларнинг ўтмишда яшаган жойларини аниқлаш мумкин.

Ўзбекистон ҳудудидаги аҳоли масканларининг салмоқли қисми ўтмишдаги уруғ, қабила, қавм номлари—этнонимлар билан аталган. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки бошқа туркий халқлар каби ўзбек халқи ҳам тарихан бир қанча уруғ-қабилалардан таркиб топган. Одатда, 92 ўзбек уруғи бўлган, деб ҳисоблайдилар. Қипчоқлар, кўнғиротлар, манғитлар, кенагаслар, жалойирлар, курамалар, саройлар, найманлар, дўрмонлар, қанғлилар, минглар, юзлар, қотағонлар, барлослар, қовчинлар энг йирик қабилалардан саналганлар. Бу уруғ, қабилаларнинг ҳар бири бир неча майда узвлар,

бўлақлар, тўпларга бўлинганлар. Даврлар ўтиши билан уларнинг бир қисми унутилиб кетган. Аммо уруғ номларининг аксарияти жой номлари сифатида сақланиб қолган. Қуйида шундай этноойконимларининг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Қипчоқ қабиласи ўзбек халқининг энг катта ва нуфузли қабилаларидан биридир. Республикамиз ҳудудида қипчоқлар Фарғона водийсида, Зарафшон воҳасида, Хоразмда яшаганлар. Бухоро, Қашқадарё, Тошкент томонларда ҳам уларнинг айрим гуруҳлари ўтроқлашиб қолганлар. Фарғона вилоятининг Бешариқ, Тошлоқ, Риштон, Наманган вилоятининг Наманган, Поп, Тўрақўрғон, Чортоқ, Уйчи, Андижон вилоятининг Избоскан, Асака туманларида *Қипчоқ* деб аталувчи қишлоқлар, Қўқон шаҳри ва Тошлоқ туманидаги *Қипчоқариқ* гидроойконимларининг номи шу этник бирлик номидан олинган. Данғара туманидаги *Яшиқ*, *Тўрайғир*, *Қизилмуш*, Бешариқ туманидаги *Қорабўйин*, *Товул*, Учкўприк туманидаги *Пучугой*, Бувайда туманидаги *Бачқир*, Олтиариқ туманидаги *Оқбўйра* қишлоқларининг номлари қипчоқ уруғларининг номи билан аталган.

Бундан ташқари республикамизда Жалойир, Найман, Турк, Манғит, Юз, Сарой, Урганжи, Қотағон, Кенагас, Қалмоқ, Қирқ каби этник бирликлар номи билан аталувчи аҳоли масканлари юзлаб учрайди.

Ўзбекистонда тарқалган этноойконимлар орасида бошқа миллат, халқ вакиллари тарқалганлигини, яшаганлигини билдирувчи жой номлари ҳам мавжуд. Учкўприк, Кува, Данғара туманларидаги *Қирғизқишлоқ*, Бувайда туманидаги *Қирғизқўрғонча*, Қўштепа туманидаги *Қирғизлар*, *Қирғизобод*, Фарғона туманидаги *Қирғизшўра*, Кува, Учкўприк туманларидаги *Қирғизмаҳалла* ойконимлари шу ҳудудларда яшаган қирғиз халқи номи билан аталган.

Ўзбеклар билан тожиклар қадим замонлардан бери ёнма-ён яшаб, ўзаро иқтисодий, сиёсий, маданий алоқада бўлиб келганлар. Бундай муносабатлар икки халқ тарқалган ҳудуднинг жуғрофий номлари тизимида ҳам ўз аксини топган. Тожиклар билан ўзбеклар аралаш яшаган жойларнинг кўпчилики

қисмида тожик этноними жой номи шаклида учрайди. Бундай ойконимлар жумласига Асака, Марҳамат, Шаҳрихон, Қува, Тошлок, Учқўприк, Қўштепа туманларидаги *Тожикқишлоқларни* ҳамда бир неча аҳоли масканлари таркибида учровчи *Тожикмаҳаллаларни* мисол қилиб келтириш мумкин.

Фарғонада водийсида бир катор аҳоли масканлари *Арабқишлоқ* (Бувайда тумани), *Арабқўргонча* (Учқўприк тумани), *Арабмозор* (Тошлок тумани), *Янги Араб*, *Эски Араб* (Олтиариқ тумани), *Аравон* (Данғара тумани) номлари билан юритилади. Бу ойконимлар халқ номи–араб этноними асосида вужудга келгандир.

Ўзбекистонда *Қозоқовул*, *Қозоққўргон*, *Авгонқишлоқ*, *Ўртаавгон*, *Авгонбоғ*, *Қорақалпоқ*, *Қорақалпоққўргонча* *Мазанглик* каби қишлоқ ва маҳалла, кўчаларининг номланиши қозоқ, афғон, қорақалпоқ, мазанг этнонимлари билан алоқадордир.

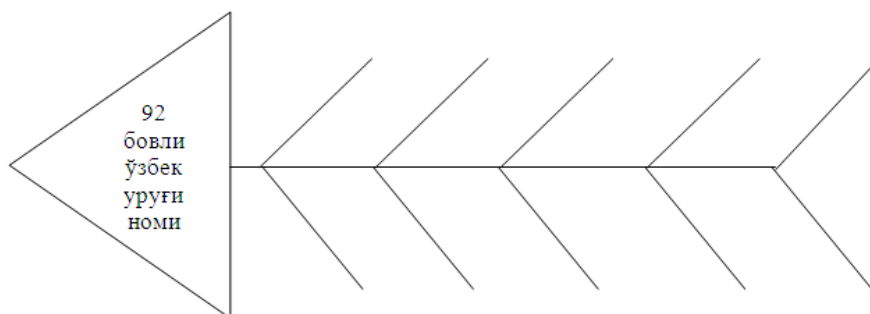
Қисқача хулоса

Хуллас, аҳолининг этник таркиби, уларнинг қайси уруғ, қабила, миллат, халққа мансублигини ифодаловчи турар жой номлари–этноойконимлар Ўзбекистон жой номлари тизимида алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу хил ойконимлар мамлакатимиз ҳудудида қадим замонлардан бошлаб ҳаёт кечирган турли қабилалар, қавмлар, халқларга оид янги маълумотлар беради. Этноойконимларни ўрганиш ва таҳлил этиш тилшунослик, тарих, этнология фанлари учун ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Антопотопонимларнинг қандай гуруҳлари мавжуд?
2. Географик объектларга кишилар исмини беришнинг ҳуқуқий мақоми қандай?
3. Киши исми билан боғлиқ ойконимларнинг қандай гуруҳлари бор (Н.Охунов бўйича)?
4. “Обод” ва “Чек” сўзлари билан боғлиқ бўлган ойконимларнинг ўзига хос жиҳатлари қандай?

5. Этнотопонимлар ва уларнинг ҳосил бўлиш ҳолатлари қандай?
6. Ўзбек уруғлари номи билан боғлиқ бўлган ойконимларни балик скелети усулидан фойдаланиб тавсифланг.

7. Араб этноними билан боғлиқ бўлган ойконимларга мисоллар ёзинг.
8. Қозоқ ва тожик номлари билан боғлиқ ойконимларнинг географик ҳудудини аниқланг.

Таянч иборалар.

Антопотопоним, этнотопоним, экотопоним, аҳолининг этник таркиби, этнос, уруғ, қабила, миллат, элат.

2.4. Кишиларнинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ топонимлар (талабалар мустақил таълимда ўзлаштиришлари учун)

Топонимларининг номланишида маълум ҳудудда яшовчи халқнинг иқтисодий турмуш тарзи, шуғулланувчи касб-кори, хўжалик фаолияти муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Бу омил Ўзбекистондаги жой номлари тизимидаги ойконимларда ҳам ўз ифодасини топган.

Бу хил ойконимлар, айниқса, қадимий шаҳарлар Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Андижон ҳамда ҳунармандчилик ривожланган туманлар (Риштон, Шаҳрихон, Чуст, Каттақўрғон каби) микротопонимиясида кўп учрайди. Мазкур йўналишдаги жой номларини умумлаштириб қуйидаги касб-корлар бўйича гуруҳларга бўлиш мумкин:

а) металга ишлов берувчи усталар ва улар ишлаб чиқарган маҳсулот номи билан боғлиқ бўлган жой номлари: *Заргар, Заргарлик, Совутсозлик, Ўқчи, Мисгарлик, Мисгарон, Дегрезлик, Темирчи, Оҳангарон, Сўзангарон каби*;

б) лойга ишлов берувчи усталар ва уларнинг маҳсулотлари номи билан боғлиқ бўлган жой номлари: *Кулолон, Кулолчи, Косагарон, Чиннигарон, Чиннисоз, Товоқчи, Тандирчи каби*;

в) тўқувчилик ва тикувчилик соҳасидаги хунарлар номи билан боғлиқ бўлган жой номлари: *Адрасбон, Баҳмалбон, Бўйрабон, Гидамбон, Жиякчилик, Зарбон, Парпашабон, Олачабон, Карбосбон, Кўрнабон, Элакбон, Кигизчилик, Наматгарон, Бўзчи, Инакчи, Тўқмачи ёки Йўрмадўз, Дўзанда, Маҳсидўзон каби*;

г) териға ишлов бериш касби билан шуғулланувчи хунармандлар фаолияти билан боғлиқ бўлган жой номлари: *Кўнчилик, Чаримгарон, Чаримгаргузар каби*;

д) уй-рўзғор, улов, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳалари билан боғлиқ бўлган жой номлари: *Ўроқчи, Пичоқчи, Парпашабоф, Кўрнабоф, Элакбоф, Сандиқчи, Сомсапаз, каби*.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналари номи билан боғлиқ бўлган *Дашттегирмон, Тегирмонбоши, Қўштегирмон, Тўпобжувоз, Тўпжувоз, Сувжувоз, Ёғжувоз* каби қишлоқлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида кишиларнинг иқтисодий турмушида савдо-сотиқнинг аҳамияти қадимдан юқори бўлган. Савдо мазкур ҳудуднинг гуллаб яшнашига, аҳоли фаровонлигига таъсир ўтказган. Шунинг учун “бозор” ибораси топонимлар таркибида кўп тарқалган. Ўзбекистон топонимияси тизимида *Бозор, Бозорқўрғон, Бозорбоши, Бозормайдон, Бозормаҳалла, Бозорайпан, Галабаққоллик, Жумабозор, Ёғбозори, Узумбозор, Устабозор, Сарибозорча, Ходабозори, Қурбозор, Янгибозор*, сингари қишлоқлар ва маҳаллалар номлари учрайдики, булар савдо-сотиққа нисбат

бериб қўйилган терминлардир.

Қисқача хулоса

Кишиларнинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган ойконимлар кўпроқ қишлоқ ва шаҳарлар ҳамда уларнинг таркибий қисмлари: маҳалла, даҳа, кўчаларга қўйилади. Бундай номлар кўп ҳолларда ўрганилаётган ҳудуднинг ишлаб чиқариш кучларини жойлашиш хусусиятларини савдо-сотиқ ва транспорт йўлларининг хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бундай географик номларнинг яна бир аҳамияти маҳаллий аҳолининг унитилиб бораётган касб-кори, деҳқончилик турлари, савдо алоқаларини тиклаш ва унинг янги инновацион усуллар билан бойитиш имконини беради.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Халқнинг иқтисодий турмушини акс эттирувчи қайси жиҳатлари ойконимларда ўз аксини топади?

2. Ўзбекистоннинг қайси шаҳарлари микротопонимиясида касб-хунарга оид номлар кўп учрайди?

3. Хунарамандчиликни акс эттирувчи ойконимларнинг 5 та гуруҳига маҳаллий материаллар асосида мисоллар келтиринг.

4. Қайта ишловчи саноат тармоқларини ўзида ифодалаган топонимларга қайсилар киради?

5. Савдо сотиқни ифодаловчи ойконимлар таркибида қандай иборалар кўп учрайди?

6. Ақлий ҳужум усулидан фойдаланиб, гуруҳдаги талабаларнинг яшаш жойларида мавжуд бўлган иқтисодий турмушни акс эттирувчи ойконимларни жадвалини тўлдиринг.

Иқтисодий турмушни акс эттирувчи ойконимлар						
Металга ишлов бериш билан боғлиқ номлар	Лойга ишлов бериш билан боғлиқ номлар	Тўқувчилик билан боғлиқ номлар	Терига ишлов бериш билан боғлиқ	Уй-рўзгор, қурол-яроғ, озиқ-овқат ишлаб чиқариш билан боғлиқ номлар	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш билан боғлиқ номлар	Савдо-сотиқ билан боғлиқ номлар
Темирчи,	Кулолон,	Баҳмалбоб,	Кўнчилик,	Ўроқчи,	Кўштегирмон,	Бозоркўрғон,

Охангарон	Тандирчи	Тўкимачи	Чармгарон	Сандикчи	Ёғжувоз	Янгибозор

Таянч иборалар

Иқтисодий турмуш, савдо-сотиқ, хунармандчилик, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш.

2.5. Экологик топонимлар ва уларнинг ўзига хос функциялари²

Атроф – географик муҳитни ҳар томонлама тадқиқ этиш ва ундан мажмуали, оқилона фойдаланиш йўллари кўрсатиб бериш, хўжалик фаолияти натижасида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни олдиндан башорат қилиш замонавий географик тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан биридир. Шундай амалий мақсадларда олиб борилаётган географик тадқиқотларда ёрдамчи воситалардан бири сифатида топонимлардан ҳам фойдаланиш имконияти бор. Топонимлардан амалий мақсадларда фойдаланиш учун географик объектларга ном бериш жараёнини чуқур тадқиқ этиш талаб этилади. Чунки, бу жараён макон ва замонда узоқ вақт давом этадиган, ҳеч қачон тўхтамайдиган, турли мезонлар асосида амалга ошириладиган, мураккаб жараёндир. Бу жараённи боришини тадқиқ этиш орқали тадқиқотчи табиат билан жамият ўртасидаги алоқадорликни, жамиятни табиатга таъсири ва ундан фойдаланиш ҳолатини яъни муаммонинг экологик жиҳатларини топонимларда акс этишини очиб беради.

Амалий топонимиканинг экологик жиҳатларини ўрганишда топонимларнинг номланишидаги мезонларни макон ва замондаги ўзгаришларга эътибор қаратиш лозим. Географик объектларни номланишида қуйидаги мезонларга асосланилиши олимлар томонидан аниқланган:

²Мазкур мавзу муаллиф раҳбарлигида П.Отакулов томонидан бажарилаётган “Жой номларининг шаклланишида минтақанинг ижтимоий-экологик хусусиятлари (Фарғона водийси мисолида)” мавзуидаги (ОАК бюллетени 22.12.2014. 4-сон) докторлик диссертация материалларидан фойдаланиб тайёрланган.

1. Географик объектларни номлашда дастлаб топонимларнинг адрес (манзил) функциясини бажариши ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам номланиш жараёнида бир объектни ўзига ўхшаган бошқа объектдан фарк қиладиган (маконнинг ўзига хос томонларига) жиҳатларига дастлабки эътибор қаратилади. Топонимларни адресли функциясига ижтимоий ва сиёсий географик омил сифатида қаралади;

2. Географлар томонидан топонимларни ажратиш жараёнида табиий-географик ҳамда иқтисодий ва ижтимоий географик омилларга таянилади. Бу омилларнинг макон ва замонда ўзгариб боришини кўрсатиб бериш география фанининг моҳиятига мос тушади;

3. Номлашда географик объектнинг ўзига, унинг табиий-географик хусусиятига эътибор қаратилади. Топонимларнинг табиий-географик асосларини ландшафт компонентларининг хусусиятлари(рельеф, иқлим, гидрографик тўр, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) ҳамда унинг тури (Чўл, чала чўл, дашт, ўрмон ...) белгилайди. Шу жойда топонимларнинг дастлабки, антропоген таъсирга учрамаган ҳолатидан келиб чиқиб ном берилганига эътибор қаратиш зарур бўлади. Чунки, объектга ном берилгандан сўнг у ҳўжалик фаолиятига тортилиши, антропоген таъсир остида ўзгариши мумкин.

Юқоридаги мезонлар бўйича топонимларни келиб чиқиши ва номланиш жараёнини таҳлил этиш орқали географик объектларни номларини экологик жиҳатлари очиб берилади. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки фанда “экологик топонимлар” ибораси биринчи мартда 1993-йилда Х.Л.Ханмагомедов томонидан ишлатилди. Экологик топонимлар деб ўтмишдаги табиий-географик шароит ва ландшафтлар ҳақида, этносларни янги ижтимоий-географик ва ландшафт муҳитига жойлашиши ва мослашишига таъсир этувчи омиллар, антропоген таъсир натижасида йўқ бўлган ландшафтлар, алоҳида ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақида маълумот берувчи топонимларга айтилади. Бу йўналишда ҳам тадқиқотни мазкур топонимларни таснифлашдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Топонимларнинг таснифлаш масалалари анча мураккаб бўлиб ҳозирча ягона, ҳаммани қаноатлантирадиган тасниф яратилмаган бўлсада, кенг қўлланиладиган тасниф мавжуд. Бу географик номларнинг семантик классификациясидир. Бунда топонимлар қандай ва қайси типдаги объектнинг номи эканлиги бўйича гуруҳларга ажратилади, масалан, оронимлар, гидронимлар, ойконимлар, этнонимлар ва б. Экологик топонимларни таснифлашда юқоридаги мезонлар билан бир қаторда экологик-ижтимоий мезонларга ҳам эътибор қаратилади. Экологик топонимларни амалда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатларига, бажарадиган вазифасига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлишни таклиф этиш мумкин:

1. Ҳозирги вақтда антропоген таъсир натижасида йўқ қилиб юборилган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақида маълумот берувчи топонимлар;

2. Ҳудудда табиий ресурслардан фойдаланиш жараёнида юз бериши мумкин бўлган салбий экологик ўзгаришлар ҳақида дарак берувчи топонимлар;

3. Ноёб табиат объектларини, хушманзара гўшаларни асрашга хизмат қилувчи, геоэкологик топонимлар;

4. Кишилар хўжалик фаолиятида фойдаланилаётган табиий-антропоген объектларга нисбатан эгалик хиссини шакллантирувчи, улардан оқилона, асраб авайлаб фойдаланишга чорловчи топонимлар.

Кейинги йилларда олиб борилган географик тадқиқотларда номларнинг экологик функциясига эътибор қаратилмоқда. Қўйилган ном шу жойни, маҳалла ёки кўчани, ариқ ёки сойни, тоғ ёки тепаликни илоҳийлаштириб у ердаги табиат компонентларини муҳофаза қилишга, табиат бойликларидан оқилона фойдаланишга, аҳоли масканларида сокин ва осойишта муҳитни яратишга ёрдам беради. Бундай диний–ҳуқуқий муҳофаза усулини қўллаб она табиатни асрашга ўлкамизда шаклланган юксак этноэкологик маданият сифатида қаралмоғи лозим. Топонимлар таркибида “авлиё”, “азиз”, “бобо”, “бува”, “гўр”, “мозор”, “момо”, “ота”, “пир”, “улуғ” сўзларидан бирининг

қўлланиши асосида яратилган топонимлар манзилни кўрсатиб беришдан ташқари экологик вазифани ҳам бажаради.

Бироқ, бирор жой топонимиясидаги барча кишиларнинг исми билан аталган номлар диний номлар бўлади деб ўйлаш нотўғри. Кўп номлар мазкур аҳоли маскани тарихида салмоқли ўрин эгаллаган (ерга эгалик қилган, бунёд этган, ривожлантирган, доврўғини таратган ва б.) кишиларнинг номини абадийлаштириш учун ҳам қўйилади. Масалан, Абдураззоқ ота номи Рапқон қишлоғида узоқ йиллар дехкончилик билан Икромов Абдураззоқ бувани номига берилган. Абдураззоқ исмининг луғавий маъноси (ар.) – барчанинг насибаси, ризку рўзини етказиб берувчининг, яъни Аллоҳнинг кули демакдир.

Мавзуга мос ҳолда биринчи гуруҳга кирувчи топонимларга тўхталиб ўтамыз. Улар анча олдиндан маълум бўлсада, бироқ улар экологик билимлар ойнаси орқали таҳлил этилмаган. Ўзбекистонда С.Қораевнинг 1970 йилда нашр этилган “Географик номлар маъносини биласизми?” номи асарида экологик функцияси мавжуд топонимлар ҳақида фикр билдирилган. Олим жойларга ном беришга асос бўлган ўсимлик ёки хайвонлар йўқ бўлиб кетганини бироқ жой номлари аксари ўз холича сақланиб қолганлигини ёзади. Бу номлар таҳлилига экологик тамойиллар бўйича ёндашилса кишилар хўжалик фаолияти ёки бошқа омиллар натижасида йўқ қилиб юборилган хайвон ва ўсимликлар ҳақида маълумот олиш мумкин. Масалан, юқоридаги асарда қачонлардир мамлакатимиз ҳудудида яшаган Қулон, (Қулонсой, Қулонбоши, Қулонтёпа топонимларидан), Булон (Булон, Булonti топонимларидан), Сиртлон (Дўлта, Дўлтали топонимларидан), Йўлбарс (Палангдара топонимидан) каби хайвонларни ҳозирда йўқ бўлиб кетганлиги айтилади. Бу ҳолатни сабабларини, моҳиятини очиб бериш, бундай ҳолатлар келажакда такрорланмаслик учун ҳаракат йўналишини белгилаб бериш экологик топонимика йўналишидаги тадқиқотлар асосини ташкил этади.

Қисқача хулоса

Шу ўринда айтиб ўтиш мумкин, Шаҳрисабз туманидаги Палангдара атрофида, Амударёнинг юқори оқимида ҳақиқатдан ҳам Турон йўлбарслари кенг тарқалган. Уларни йўқ бўлиб кетишига инсон омили билан бирга, экологик маконнинг ўзгариши ҳам таъсир кўрсатган. Йўлбарслар яшайдиган, танасининг рангига кўра бемалол, ўтхўр ҳайвонларга сездирмай ов қилиш имконини берадиган тўқайзорларни кескин қисқариб кетиши, уларни ўрнини пахтазорлар эгаллаши, йўлбарслар яшайдиган экологик шароитни ўзгариши ҳам сабаб бўлган. Бироқ, жойнинг номи халқ онгида сақланиб қолган.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Амалий топонимика нима?
2. Географик номларни яратилишида табиий-географик номларнинг тарихийлигига мисоллар келтиринг.
3. Экологик топоним иборасини ким биринчи бўлиб фанга киритган?
4. Экологик топонимларнинг таснифлаш мезонларини санаб беринг.
5. Экотопонимлар учун хос бўлган географик терминлар қатнашган ойконимларга мисоллар келтиринг.
6. Салбий экологик ўзгаришлар ҳақида дарак берувчи топонимларни мисоллар билан тушунтиринг.
7. Ҳозирда йўқ бўлиб кетган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини акс эттирган топонимлар қаторини давом эттиринг: *Чилонзор, Газалкент, Илонўтди . . .*
8. Экологик топонимларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишдаги ўрни қандай?

Таянч иборалар

Экотопонимлар, амалий топонимика, топонимларнинг экологик функцияси, диний экологик топонимлар.

3 БОБ. ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ, ЁЗИЛИШИ ВА ЭТИМОЛОГИЯСИ

3.1. Географик номларнинг грамматик тузилиши ва ясалиши

Топонимлар пайдо бўлишининг умумий лингвистик қонуниятларини С.Қораев (2006) батафсил тушунтириб беради. Топонимлар атоқли отлар бўлиб, улар тил таракқиётининг қиёсан кейинги босқичларида турдош отлар (апеллятивлар)дан келиб чиққан. Қадимий тилларда атоқли отлар бўлмаган, қандайдир сўз бирикмалари атоқли отлар вазифасини бажарган. Ана шундай сўз бирикмалари тобора турғун шакл олади. Одамлар теварак-атрофидаги ўзларига таниш ҳудуддаги жойларни “Балиқ тутиладиган кўл”, “Сел келадиган сойлик” каби бутун бир гаплардан иборат бирикмалар билан атайдилар. Конкрет географик объектларни ифодаладиган бундай сўз бирикмалари ва турдош отлар кўп бўлмаганидан бора-бора атоқли отларга айланади. Географик номларнинг пайдо бўлиши умумий тушунчанинг конкретлашиши ва индивидуаллашиши натижасида юз беради. Турдош отлар ана шу йўл билан топонимлашади, яъни топонимларга айланади.

Географик терминлар турдош отлар лексикасидан ажралиб чиққан пайтдан бошлаб ўзи ифодалаган географик объектнинг белгиларидан узоқлаша боради. Топонимлар нутқда шу объектнинг бошқалардан фарқли нишонларини таъкидлашга эмас, балки муайян объектни бошқалардан ажратиб кўрсатишга хизмат қилади. Топонимга айланган сўз янги маъно касб этади, энди бу сўз аниқ, ягона, янги бир тушунчага айланади.

Географик номлар кўпинча географик объектни ифодаладиган тушунчадан бошқа маъно англатмай қўяди. Масалан, Лангар - Қўштепа туманидаги қишлоқ номи. Ўзбек тилида лангар деганда кемани бир жойда тўхтаб туриши учун занжирга бириктириб сувга ташланадиган чангаксимон темир ёки мувозанатни сақлаш учун дорбоз кўлида тутиб турадиган таёк тушунилади. Лангар топоними эса Марказий Осиёдаги жой номлари таркибида кўп учрайди. Бу сўзнинг асл маъноси “тўхташ” бўлган ва турли

жойларда, замонларда шунга яқин маъноларни билдирган. Қадимги ёзма манбаларда ва кейинги топонимик номлар таркибида “бекат ва тўхташ жойи” маъносида ишлатилган. С.Қораев (2005) шундай ҳолатни Чоршанба қишлоғи ҳақида келтиради. Чоршанба қишлоғининг нега шундай аталганлиги тўғрисида кўпчилик ўйламайди, унинг қаерда, қайси туманда, қандай қишлоқ эканлиги қизиқроқ. Бу қишлоқда чоршанба куни бозор бўлганлиги учун шундай номланганлигини кўпчилик билмайди ҳам. Сўзнинг одатдаги маъносидан узоқлашиши ва муайян объект билан боғлиқ аниқ, индивидуал тасаввурнинг пайдо бўлиши топонимлашиш жараёни ҳисобланади.

Географик терминларнинг топонимлашиш даражаси турлича бўлиб, баъзи бир топонимларда сўзларнинг топонимга айланмасдан олдинги маъноси аниқ билиниб туради, бошқа бир хил топонимларда қисман сақланиб қолган, учинчи бир хил номларда умуман йўқолиб кетган бўлиши мумкин. Топонимлар таркибида иккинчи ва учинчи гуруҳга кирувчи, маъноси тушунарсиз, этимологик жиҳатдан изоҳлашни талаб қиладиган географик номлар кўп учрайди. Бу ҳолат умумий тилшунослик фанига оид бир қатор қонуниятлардан фойдаланиб, улар этимологиясининг очиб бериш заруратини келтириб чиқаради.

Юқорида лингвистик тадқиқот усули сифатида тилга олинган **топоформантлар** усулидан топонимларни изоҳлаш учун ҳам фойдаланилади. Топонимларни формантларга қараб ўрганиш соҳасида кейинги ўн йилликларда катта ишлар қилинди. Бу усулда номлар таркибида кўплаб такрорланадиган элементлар бир хил маънони англатиши эътиборга олинади. Ўзбекистонда ҳам топонимлар таркибида энг кўп келадиган аффикслар (топоформантлар)га қараб топонимларнинг этимологиясини очиб бериш мумкин.

Ўзбекистонда -кат, -кент аффикси қатнашган *Заркент*, *Навкат*, *Чимкент* каби қишлоқ номлари кенг тарқалган. Бу аффикс қишлоқ, шаҳар ёки аҳоли масканига нисбатан ишлатилиб, аҳоли яшайдаган масканларнинг янгилигини, тупроқ таркибини ифодалаши мумкин.

Топонимикада обод аффиксоиди қатнашган жой номлари энг кўп тарқалган. Обод сўзи тожикча об-сув, обод-сувли, сув етарли жой деган маънони билдиради. Бу сўз шаҳар, қишлоқ, умуман, аҳоли манзилгоҳларига нисбатан ишлатилади. Асосий маъноси “гуллаган” демакдир. Мамлакатимизда “обод” аффиксоидининг кишилар исмига қўйилишидан *Азимобод, Бекмирзаобод, Ғаниобод, Исломобод, Йўлдошобод, Матқулобод, Мирзаобод, Сатторобод, Солижонобод, Усмонобод, Ҳайдаробод* каби қишлоқ номлари яратилган бўлса, кишиларнинг амали, мансабидан келиб чиқиб *Амиробод, Бекобод, Султонобод, Хонобод* номлари яратилганлигини кўриш мумкин.

Топонимикада -хона сўзининг функцияси кенг. Бирор халқ ёки қабила - уруғ яшайдиган қишлоқ номларига ҳам -хона сўзи қўшилган. Зарафшон ва Фарғона водийсида араблар яшайдиган Арабхона деган қишлоқлар бўлса, бу аффиксни ўзбек уруғлари яшайдиган қишлоқ номларига ҳам қўшилишидан Баҳринхона, Дўрмонхона топонимлари ясалган. Хона қўшимчаси “бирор нарса кўп” деган маънони ҳам англатади: Бўрихона– “бўри кўп жой”, Жайрахона – “жайра кўп жой”, Каптархона - “каптар кўп жой” каби.

Ўзбекистонда – чи (*Бугдойчи, Бўтқачи, Карнайчи, Кўмирчи, Сандиқчи, Ипакчи, Ўқчи, Овчи, Қушчи, Қўчқорчи*) -кор (*Пахтакор, Ғаллакор, Соҳибкор,*), -ли, -лик, -лиқ аффиксларидан (*Богдорчилик, Далачилик, Жиякчилик, Кўнчилик, Сўкчилик, Тароқчилик, Косибчилик, Пиёзчилик, Пичоқчилик, Эгарчилик*) ташкил топган топоформантлар ҳам кенг тарқалган.

С.Қораевнинг (2005) таъкидлашича, топонимларни таҳлил қилишда қўлланадиган яна бир қонуният ном ясашда иштирок этадиган сўзларнинг маъновий жиҳатдан ўхшаш эканлигида ҳам, грамматик жиҳатдан тузилишида, яъни уларнинг қайси гап бўлаклари сифатида иштирок этишида ҳам, ниҳоят, топонимларнинг тузилишида географик номларни ҳосил қилишда кўпроқ иштирок этадиган сўз бўлақларининг таркибида ҳам кўринади. Бир сўздан иборат топонимлар, одатда, отлар ва камдан-кам ҳоллардагина сифатлар шаклида бўлади. Шундай қилиб, географик номлар

муайян қолиплар шаклида ҳосил бўлади. Ана шундай қолиплар **топонимик моделлар** дейилади. Ҳар бир тил топонимлар ҳосил қилишда ўз хусусиятларига ва топонимик моделларга эга. Масалан, ўзбек топонимлари кўпинча бирдан ортиқ унсурлардан иборат бўлади, кўшимчалар ўзакдан кейин келади, сифат отдан олдин туради. Бирор бир жойнинг топонимлари рўйхатида, кўпгина географик карталарда бу қонуният яққол кўринади. Демак, топонимик модел топонимларнинг тузилишини билдиради. Масалан, от+от: Арабтепа, Арабмозор, Тошқудук, Хўжаарик, Хўжақишлоқ, Қипчоқарик, Қўрғонтепа; сифат+от: Оқтепа, Каттақўрғон, Қоратепа, Қизилтепа, Қорақум, Янгибозор; сон+от: Бешарик, Бешкапа, Олтиарик, Мингчинор, Яккатут, Учкўприк Учарик, Қўштегирмон, Қўштепа; от+феъл: Хўжаўлди, Сойкелди, Қумбости ва ҳоказо.

Маълум географик ҳудудларда жойлашган топонимларнинг шаклан ва мазмунан бир-бирларига ўхшаш эанлигини ташқи кузатишлардан ҳам билиш мумкин. Бундай номлар бошқалардан озми-кўпми ажралиб турадиган гуруҳлар, яъни **топонимик типлар** ҳосил қилади. Ҳар бир гуруҳга кирадиган топонимлар грамматик тузилиши, келиб чиқиши ва маъносининг умумийлиги билан фарқ қилади. Ўзбекистонда - ли (Аламли, Олмали, Бурганли, Ғумайли); -лик (Андижонлик, Қўқонлик); -лоқ (Қумлоқ, Тошлоқ, Санглоқ) кўшимчали топонимлар топонимик типларга мисол бўла олади. Махсус лингвистик адабиётларда топонимик тип деб баъзан муайян топонимни ясалиш модели, айрим ҳолларда формант ҳам тушунилади. Бироқ топонимик тип деганда грамматик шакл билан бир қаторда сўзнинг маъносини тушуниш мақсадга мувофиқдир. Ана шунда ҳар бир жой, ҳар бир тарихий давр ва ҳар бир тил учун ўзининг топонимик типлари аниқ кўринади.

Қисқача хулоса

Демак, топонимик тип модел ва формантга нисбатан комплекс тушунча бўлиб, топонимиканинг барча аспектларини ўз ичига олади. Бирор ҳудудда кўп учрайдиган топонимик типларда географик ландшафтнинг хусусиятлари

(чўл, текислик, тепа, тоғ, ариқ, қум, жар, қир, булок, қудук) муайян тарихий даврнинг характерли аломатлари (Вақф-вақим, ём-жом, озодлик, истиклол, мустақиллик) ёки аҳолининг этник таркиби ҳам (Бачқир, Бағиш, Бўжай, Дўрмон, Найман, Жалойир, Сарой, Унгут, Қипчоқовул) ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Географик номларнинг пайдо бўлишида умумий тушунчанинг конкретлашиши ва индивидуаллашиши қандай юз беради?
2. Топоформантларни лингвистик тадқиқот усули сифатида ва топонимларни изоҳлашдаги ўрнини аниқланг?
3. –кат, –кент, –обод аффиксоиди қатнашган жой номларига ўз минтақангиздан мисоллар келтиринг.
4. Топонимик моделлар нима? Уларга мисоллар келтиринг.
5. Турли ҳудудларда жойлашган топонимларнинг шаклан ва мазмунан бир-бирларига ўхшаш гуруҳлари нима деб аталади?
6. Топонимик типларнинг топонимик модел ва формантга нисбатан комплекс тушунча эканлигини асосланг.
7. Ақлий ҳужум усулидан фойдаланиб кичик гуруҳларда, маҳаллий маълумотлар асосида топонимик тип, топонимик модел ва топоформантга мос келувчи топонимларни гуруҳини шакллантиринг.

Таянч иборалар

Конкретлашиш, индивидуаллашиш, топоним сўз, топоформат, топонимик модел, топонимик тип.

3.2. Географик объектларни номлашнинг асосий қоидалари

Ҳар бир фаннинг асосий ўрганиш объекти бўлиши ва бу объектни чуқур ҳар томонлама таҳлил қилиниши натижасида мазкур фаннинг ривожланиши ва жамиятдаги ўрни белгиланади. Математикада бундай объект-сонлар, физикада - жисмлар, кимёда - элементлар, тарихда - йиллар,

тилшуносликда - сўзлар бўлса географияда бундай объект вазифасини географик номлар, яъни топонимлар бажаради. География фани Страбондан бошлаб ҳозирги кунга қадар-қаерда? деган саволга жавоб бериб келмоқда. Денгиз ва дарёлар, тоғ ёки текисликлар, мамлакат ва шаҳарлар, қишлоқ ва маҳаллалар ўз номига эга. Ер юзасидаги миллионлаб географик объектларнинг ҳудудий жойлашган ўрни, манзили шу номлар орқали аниқланади, картага туширилади, у ерларда юз берган воқеа ва ҳодисалар ҳақда маълумот берилади.

География таълими тизимида юз берган иккита ўзига хос ҳолат бу фанни ўрганишда жой номларига яъни топонимларга алоҳида эътибор бериш заруратини келтириб чиқарди.

Биринчидан, республикаимизнинг мустақилликка эришиб жаҳон ҳамжамияти билан иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалари кенгайиб бориши оқибатида кундалик ахборотлар тизимидан юзлаб, хатто минглаб олдин номаълум бўлган ёки кам ишлатилган географик номларнинг ўрин олиши;

Иккинчидан, республикаимизда мустақил ҳудудий, географик сиёсат юритила бошланиши муносабати билан барча вилоят ва туманларнинг географик номлари янада чуқурроқ ўрганилиб, география таълими тизимига тортилиши кузатилмоқда. Шундай қилиб, жой номларини географиянинг ўзига хос тили деб атасак, ҳозирги даврда бу тилни кенгайиб, доимо янгиланиб бораётганлиги кузатилмоқда.

Топонимларнинг тарихан пайдо бўлиши ҳамда жойларга ном беришда бир қанча географик қонуниятлар ва тамойилларга амал қилинади. Бугунги кунда бу қонуният ва тамойилларни пухта ўзлаштириш қишлоқ, маҳалла ва кўчаларга ном бериш ва уларни қайта номлашда фойдалидир.

Топонимлар пайдо бўлишида биринчи ва энг кенг тарқалган тамойил аҳоли маскани жойлашган ҳудуднинг *табиий географик хусусиятини* эътиборга олинishiдир. Бунда, юқорида таъкидланганидек, жой хусусиятини акс эттирувчи умумий географик тушунча ҳамда ибораларнинг *конкретлашуви ва индивидуаллашуви* қонунияти юз беради. Масалан,

“жар” сўзи табиий географик термин сифатида “ўйилган, салбий рельефга эга бўлган жой” маъносини билдирувчи турдош от бўлса, унинг муайян бир объектга боғланиши натижасида топоним ясалади. Вилоятдаги *Аноржар*, *Жарарик*, *Жарбоши*, *Жарқишлоқ*, *Жарқўрғон*, *Оқжар* каби жой номлари ушбу қонуният асосида вужудга келган. Шу ўринда Фарғона, Марғилон, Қўқон каби номлар этимологиясида ҳам жойнинг табиий географик хусусиятини билдирувчи изоҳлар асосий ўринни эгаллашини таъкидлаш мумкин.

Фарғона топонимининг этимологияси тўғрисида жуда кўп фикрлар бор. Санскрит тилида “паркани”, форс - тожик тилидаги “паркана” (бир томони очик, атрофи тоғ билан ўралган водий) сўзидан ном олган дейиш ҳақиқатга яқин. Марғилон топоними, тадқиқотчилар фикрича, форс тилидаги Марғ “ўтлоқ” ёки Марғи “ўтлоқда яшовчи” сўзи билан алоқадор бўлса, Қўқон асли “Хуқанд” бўлиб, “Шамол шаҳри, сершамол шаҳар” деб изоҳланади.

Географик объектларга ном беришда ҳам, топонимларнинг тарихий яратилишидаги **нисбий негативлик** деб аталган географик қонуниятдан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу қонуниятга кўра бирор жойга ном беришда шу ҳудуд учун нисбатан кам бўлган, ҳамманинг диққат эътиборини тортадиган табиий ва ижтимоий объектлар танлаб олинади. Масалан, чўл зонасида чўл, тоғли ҳудудларда тоғ, пахта кўп экиладиган районларда пахта кишилар эътиборини у қадар кўп тортмайди. Шунинг учун кишилар юқоридаги каби жойларга ном қўйишда бошқалардан қандайдир хусусияти билан фарқ қилиб турган географик объектларни қидиришади. Ўзбекистоннинг текис чўлли ҳудудларида тепалик ёки сув бор жойлар кишилар эътиборини тартади. Юқорида таъкидланганидек, вилоятнинг рельефи текислик бўлган ҳудудларида тепа сўзи қатнашган ўттиздан ортиқ жой номлари қайд этилиши мазкур қонуният натижасидир.

Сув билан боғлиқ топонимлар таркибида анҳор (қақир), арик, булоқ, жўй, кўл, машат, об, сой, қудук, иборалари кенг тарқалади. *Бешарик*,

Олтиариқ, Оқариқ, Совурбулоқ, Тошбулоқ, Қайнарбулоқ, Қиёқбулоқ, Болтақўл, Дамқўл, Қувасой шулар жумласидандир.

Мамлакатда кенг тарқалган ўсимлик ва ҳайвонот олами номи билан боғлиқ номлар ҳам анчагина учрайди, жумладан, *Бештерак, Бураматут, Жийдақишлоқ, Мингчинор, Теракмозор, Толмозор, Чекиўра, Яккатут, Қайроғоч, Қоражийда, Балиқчи, Бўрбалиқ, Лайлак, Қоплонқир* каби. Бироқ бу номларни ҳам ҳар доим ўз маъносида тушуниш тўғри бўлавермайди. Чунки бу номлар кўчма маънода ишлатилган бўлиши, уруғ ёки қабила номини англатиши мумкин.

Жойларга ном беришда қўлланадиган яна бир тамойил мазкур қишлоқ ёки маҳаллада яшаб ўтган ёки уни ободонлаштиришда хизмат қилган обрў-эътиборли инсонларни номларини шу масканга қўйишдир. Шу ўринда айтиб ўтиш лозим, ислом динида жой номларига кишилар исмини қўйиш одати бўлмаган. Француз ёзувчиси Виктор Гюго Париж шаҳри номи менинг шарафимга ўзгартирилиши лозим, деб даъво қилган бўлса, бизнинг ватандошларимиз ўз ватанлари номини исмларига қўшиб (Бухорий, Фарғоний, Марғилоний, Термизий, Хоразмий каби) юрт довуғини оламга ёйишни афзал кўрганлар. Шунинг учун кўча ва маҳаллаларга ном беришда кишилар исми ва фамилияларидан фойдаланиш вақт ўтиши билан қайта номлаш жараёнини содир бўлишига сабаб бўлиши мумкинлигини унутмаслик лозим.

Аҳоли масканларини шу ерда яшаган уруғ-қабила, элат номи билан аташ кенг тарқалган. Вилоятдаги топонимлар орасида уруғ-қабила номларини билдирувчи *Айрончи, Бешбола, Бешкапа, Бўжай, Дўрман, Жалоир, Галаботир, Кенагас, Минг, Найман, Қангли Уйғур, Қашқар, Қурама, Қўнғирот* каби номлар кўп такрорланади. Баъзан топоним таркибидаги бир элемент этноним бўлиши кузатилади. *Арабон, Араббанд, Араблар, Арабмозор, Арабхона, Арабқишлоқ, Арабқўрғонча, Аравон, Янги Араб, Эски Араб, Арабек, Арабтўпи, Араб маҳалла* каби қишлоқлар номи араб халқи номи билан боғлиқдир.

Маҳалла ва кўчаларга ном беришда амал қилинадиган навбатдаги тамойил кўча ёки маҳаллада мавжуд бўлган ишлаб чиқариш ва савдо объектларининг борлигидир. Водийда тўқувчилик, (*Астарбоф, Бахмалбоб, Йўрмадўз*) ҳунармандчилик, (*Кулолон, Косагарон, Кўнчи, Пичоқчи, Тандирчи, Ўқчи*), қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши (*Деҳқонобод, Меҳнатобод, Пахтакор, Бодомзор, Беҳизор*) қайта ишловчи маҳаллий саноат тармоқлари (*Тупжувоз Хумдон, Қўштегирмон*) номи билан аталувчи ҳамда савдога алоқадор (*Бозорбоши, Бозорайпан, Ёғбозори, Сарбозорча, Устабозор, Янгибозор*) номлар кўп учраган. Бундай номларни манзилгоҳни кўрсатишдан ташқари даракчилик (индикаторлик) вазифасини ҳам бажаришини ҳисобга олиб, жойларга ном бериш жараёнида кўпроқ масканларга тавсия этиш мақсадга мувофиқ.

Айтиш лозимки, топонимлар орасида жуда катта қисмини ғоявий номлар ташкил этади, бироқ географик тамойиллар асосида яратилган топонимлар бир қанча афзалликларга эга эканлигини таъкидлаш мумкин. Биринчидан, бу номлар жамиятда тез-тез ўзгартирилмайди, узоқ вақт сақланиб туради, маблағларни тежалишига сабаб бўлади; иккинчидан, жойнинг ҳозирги кунда ўзгариб, унутилиб кетган табиий ва иқтисодий географик хусусиятлари, аҳолисининг этник таркиби, дастлабки ландшафти ҳақида қимматли маълумот беради; учинчидан, жой номларининг бош вазифаси, манзилни аниқлаб бериш функциясини тўла бажаришга имкон яратади, сабаби номлашда кўча ёки маҳалладаги асосий иқтисодий-ижтимоий объектга мўлжал олиниб, топонимни даракчилик хусусияти намоён этилади.

Ватанимиз мустақилликка эришгандан сўнг миллий ўзлигимизни англаш, бебаҳо қадриятларимизни тиклаш, мустабид тузум даврида асоссиз равишда ўзгартириб юборилган кўплаб қадимий жой номларини қайта ўз ўрнига қўйиш, янги жойларни миллий мафкурамиз ва тилимиз қонунятлариги мос ҳолда номлаш имконияти юзага келди. Кишилар ўзлари яшайдиган кўча, маҳалла, қишлоқ ёки шаҳарларнинг номланишига, мавжуд

номларнинг маъносига, тўғри айтилиши ва ёзилишига катта қизиқиш ҳамда эътибор билан қарамоқдалар. Бир сўз билан айтганда халқимизнинг жойларга ном танлаш, яъни миллий топонимик маданияти қайта тикланмоқда. Бу ҳақда Президент И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият- енгилмас куч” асарида шундай ёзади: “Ҳолбуки, аجدодларимиз ўзлари яшайдиган маҳалла, шаҳар ва қишлоқлар, боғ-ҳиёбонларга ном танлашга жуда катта эътибор берган. Мисол учун, Тошкентнинг ўн икки дарвозасига берилган чуқур маъноли, гўзал номларни олайлик. Самарқанд, Бешёғоч, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Камолон, Қўймас, Қўкон, Қашқар дарвоза деган номлар авваломбор ўзининг аниқ тарихий-жуғрофий маъноси билан ажралиб туради”.

Бошқа соҳаларда бўлгани каби ушбу соҳада ҳам ўз миллатимиз, мустақил давлатимиз манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиқиб туб ўзгаришлар амалга оширилди. Кўплаб жой номлари ўз халқимиз, миллатимиз манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб ўзгартирилди. Уларни илмий асосда ўрганиш, маъносини англаш, топонимик карталарни тузиш, такрорий (адаш) номлар пайдо бўлишига йўл қўймаслик, тўғри ёзиш, кўрсаткичлар билан таъминлаш, келажак авлодлар учун асраб қолишга қаратилган миллий топонимик сиёсат юритила бошланди. Мазкур сиёсат тамойилларидан келиб чиқадиган вазифаларни мукаммал бажариш кўп жиҳатдан амалдаги қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга боғлиқ. Шунинг учун мамлакатимизда мазкур соҳани тартибга солувчи ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Албатта, бу сиёсатни ҳаётга тадбиқ этиш, унда белгиланган кўрсатмаларга оғишмай амал қилиш бугунги кунда жойларда фаолият кўрсатаётган топонимик комиссиялар фаолиятига боғлиқ. Мазкур комиссия аъзоларининг жойларга ном бериш ва уларни қайта номлашларида топонимика фани соҳасидаги айрим зарурий билимлар мажмуасига эга бўлишлари бизнингча фойдадан холи эмас.

Мавжуд топонимик қонуниятларни ўрганиб чиқиб, номлашнинг бир қанча ўзига хос хусусиятларини (белгиларини), тамойилларини кўрсатиб

бериш мумкин. Улар жой номларнинг адреслик функцияси, топонимик позитивлик, нисбий негативлик, ўзлашма номлар, географик номларнинг қаторлар қонуни ва бошқалар. Юқорида географик номлар таҳлилида қўлланадиган топонимик позитивлик, нисбий негативлик, ўзлашма номлар, географик номларнинг қаторлар қонуни ҳақида маълумот берилди, шунинг учун жойларни номлашда эътиборга олинадиган асосий тамойилга тўхталиб ўтамиз.

Топонимика фанида жойларга ном беришда дастлабки эътибор берилиши зарур бўлган энг муҳим тамойил жой номларнинг **адреслик функцияси** ҳисобланади, чунки фақат унинг ёрдамида бир географик объектни иккинчисидан ажратиш, фарқлаш ва аниқ ўрнини топиш мумкин. Жой номи, яъни топоним - географик объектнинг аниқ адресидир. Географик номларнинг адреслик функцияси нақадар муҳимлигини В.А.Никонов қуйдагича таърифлаган: “Бир лаҳзага фараз қилайлик, планетамизда географик номлар ўчириб ташланди. Шаҳарлар, қишлоқлар, дарёлар, денгизлар, тоғлар, давлатлар, кўчалар ҳаммаси номсиз. Натижада, транспорт изидан чиққан, одамлар қаерга юришини, юкларни қаерга туширишни, тез ёрдам машинаси қаерга боришини билмайди, жаҳон хўжалигининг инқирозга, инсониятнинг эса ибтидоий жамоа даврига тушиб қолиш хавфи пайдо бўлган, бунинг ҳаммаси кичкина бир географик ном туфайлидир”.

Юртбошимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият - енгилмас куч” асарида ўтмиш даврлар ишлаб чиқаришнинг маълум соҳаси мавжудлигидан дарак берувчи, бирор буюмни изловчига адресни (манзилни) кўрсатиб берувчи топонимлар ҳақида фикр билдирилиб шундай ёзилади- “Қадимий номларда ота-боболаримизнинг ҳаёт ва тафаккур тарзи яққол ўз аксини топган. Масалан, Тошкентнинг Эскишаҳар қисмидаги Пичоқчилик, Чархчилик, Кўнчилик, Дегрезлик, Тақачи, Эгарчи, Ўқчи, Заргарлик, Парчабоф сингари маҳалла номлари бу ерда ҳунармандчилик нақадар

ривожланганлигидан, халқимизнинг азалдан ўтроқ ҳаёт кечириб, юксак маданий турмуш даражасига эга бўлганлигидан далолат беради”.

Шу нуқтаи назардан шаҳримиздаги Фарғона давлат университети жойлашган кўчаларни **Мураббийлар, Университет** деб номланиши жуда ўринлидир.

Шуни унутмаслик керакки, номлар турлича йўллар билан пайдо бўлади ва баъзан бир неча минг йиллик тарихга эга. Халқ жонли тилидаги сўзлардан таркиб топган, ҳеч қандай буйруқ ва кўрсатмасиз, маъно - мазмун, фонетик ва грамматик жиҳатдан тўғри қўйилган географик ном чинакам халқ мулкидир. Топонимиканинг юқорида кўрсатилган қонуниятларини билмасдан туриб, фақат чиройли сўзлардан иборат географик номлар қўйиш эса тарих, тил, фанга кўнгилдагидек хизмат қила олмайди.

Жой номлари аксарият ҳолларда кишиларнинг номлари билан аталаётганлиги, бир хилдаги номлар кўпайиб кетаётганлиги, номлар шаклан ноқулай ва узунлиги, маъно - мазмунининг саёзлиги, мафкура ва қарашлар билан алоқадор бўлган номларнинг ҳали ҳам сақланиб келаётганлиги ва айниқса, номларни тўғри ёзишда йўл қўйилаётган хато ва нуқсонлар бу соҳада ҳали камчиликлар тўла бартараф қилинмаганлигидан далолат беради.

Цивилизациянинг ҳозирги босқичида географик объектларни кишилар шарафига номлашга қоида тариқасида йўл қўйиш у қадар тўғри тамойил эмас. Буюк ватандошларимизнинг номлари бундан мустасно, албатта. Аҳоли пунктлари, маҳалла-кўйлар ва бошқа объектларни кишиларнинг номлари билан аталаверса, орадан бир неча ўн йил ўтгандан сўнг топонимлар нуқул антропонимлардан иборат бўлиб қолади ва жойнинг хусусиятларини ўзида акс эттирмай қўяди.

Жойларга ном қўйиш шартларини устоз Ҳ.Ҳасанов қуйидагича кўрсатган эди: “биринчи шарт шуки, номнинг аниқ маъноси бўлиши, юз, икки юз йилдан кейин ҳам жаранглаб, маъноси англашилиб туриши лозим. Иккинчидан, номда камситиш аломатлари, уят ва дағал сўзлар бўлмаслиги керак. Учинчидан, қўйиладиган ном тилнинг грамматик қоидаларига мос

келиши зарур. Тўртинчидан, бир хилдаги номлар кўпайиб кетмасин. Чунки бир вилоят, шаҳар ёки туманнинг ўзида бир хил ёзиладиган ном иккита бўлса, чалкашлик туғилади”.

Қисқача хулоса

Географик объектларга ном қўйиш, мавжуд номларни ўзгартириш кишилиқ жамиятида доимо юз бериб турадиган жараён ҳисобланади. Бироқ, шундай даврлар бўладики, унда бир вақтда кўплаб номларни ўзгартириш зарурати юзага келади. Миллатнинг миллий мустақилликка эришиши, давлатда сиёсий тузим ва ҳокимиятни ўзгариши юз берганда географик объектларга берилган номлар кўпроқ қайта кўриб чиқилади. Бундай вазиятда топонимика фанида ишлаб чиқилган қоидаларги амал қилиш зарурати ҳар доимгидан юқори бўлади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Номларнинг географик ўрганишда қайси саволга жавоб олинади?
2. Таълим соҳасидаги қандай ҳолатлар топонимларга бўлган эътиборни кучайтирди?
3. Табиий географик тамойил асосида яратилган номларнинг асосий хусусиятлари нимада?
4. Тошкент, Фарғона, Марғилон, Қўқон каби номлар этимологиясидаги ўхшашлик нимади?
5. Нисбий негативлик қонунияти бўйича юзага келган географик номларга мисоллар келтиринг.
6. Антропоойконимларнинг кўпайиб кетишининг қандай салбий жиҳатлари мавжуд?
7. Қишлоқ, маҳалла ва кўчаларга ном беришдаги ўзига хосликлар нималардан иборат?
8. Жойларга ном қўйишнинг асосий шартларини санаб беринг?

Таянч иборалар

Номларнинг адреслик функцияси, географик тамойил, антропоойконим, цивилизация.

3.3. Географик номларнинг карталарда ёзилиши қоидалари

Топонимика фанининг энг муҳим амалий вазифаларидан бири номларни географик карталарда тўғри ёзилиши ва қўлланишини таъминлашдир. Географик номлар - давлатлар ўртасида олиб бориладиган халқаро алоқаларнинг бош воситасидир. Уларни тартибга солиш, стандартлаштириш ва мослаштириш муҳим халқаро вазифа ҳисобланади. Шунинг учун дунёдаги мустақил мамлакатларда бу масалани тўғри ҳал этилишига алоҳида эътибор берилади. Бундан ташқари, географик номлар мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида, давлат, ҳамда маҳаллий ҳокимият қарорларида, маъмурий бошқарув органлари фаолиятида, ишлаб чиқариш, транспорт, алоқа ишларида, турли хабар ва маълумотномаларда, илмий, таълимий, ахборот ва бошқа нашрларда қўлаб учраб туради. Географик номларсиз юқоридаги маълумотларнинг биронтаси тўлиқ мазмун ва маъно касб этмайди, чунки бу хабар ва маълумотномалардаги қўп учрайдиган “қерда” деган саволга жавоб топонимларда мужассамланади.

Мамлакатимизда барча географик номларни ёзишда ўзбек тили имлосининг амалдаги қоидаларига амал қилинади. Бу қоидалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастри бошқармаси геоинформатика ва кадастр миллий маркази Топонимика лабораториясида С.Қораев томонидан тузилиб тайёрланган (Тақризчилар географик фанлар номзоди доц. П.Ғуломов ва филология фанлари номзоди Т.Еназаров).

1. Географик номларни қўшиб ёзиш қоидалари. Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ сўзлардан иборат қўшма (мураккаб) географик номлар қўйдаги ҳолатларда қўшиб ёзилади:

а) От+от: биринчи таркибий қисми киши исми, фамилияси, лақаби, тахаллусдан иккинчи таркибий қисми географик терминдан иборат бўлганда: Бекобод, Ҳаққулобод, Исмоилтепа, Фаёзтепа, Раҳимобод;

б) От+от: биринчи таркибий қисми этнонимлардан (турли халқ, қабила, уруғ, қавмлар номидан), иккинчи таркибий қисми географик терминдан иборат бўлганда: Арабмозор, Наймансарой, Қозоққишлоқ, Тожиқмаҳалла;

в) От+от: ҳар иккала қисмини ҳам географик ижтимоий - иқтисодий терминлардан иборат бўлганда: Бозорқўрғон, Қоравулбозор, Тегирмонтоши, Тошбулоқ, Қумқўрғон;

г) Сифат +от: Биринчи таркибий қисми сифатидан иккинчи таркибий қисми географик терминдан – Баландравот, Оқработ, Қизилжар, Сарисув, Қизилтепа, Шўрсув;

д) Сон+от: биринчи таркибий қисми сондан иккинчи таркибий қисми географик терминдан иборат бўлганда: Бешариқ, Олтиариқ, Учқўприк, Қўштепа, Қўшработ, Учқудуқ.

Иккинчи таркибий қисми ўсимлик ёки ҳайвон номидан иборат бўлганда: Бешқайроғоч, Мингчинор, Қўшчинор, Мингўрик.

2. Географик номларнинг айрим (алоҳида) ёзиш қоидалари.

а) Географик номлар олдида қандайдир (катта-кичик, юқори-қуйи, паст-баланд, эски-янги каби) сифат келганда: Катта Оқтепа, Кичик Аравон, Юқори Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ, Юқори Олот, Пастки Қорақўрғон, Ўрта Шўрчи, Эски Яйпан, Янги Марғилон;

б) Кишиларнинг исми-фамилиясидан, тахаллусларидан иборат географик номлар: Бурҳониддин Марғилоний кўчаси, Алишер Навоий маҳалласи Шароф Рашидов тумани, Амур Темур хиёбони, Мулла Эшқул, Уста Мурот қишлоғи;

в) Кўп сўзли географик номлар: Буюк ипак йўли бекати, Генерал Узоқов кўчаси, Истиқлолнинг ўн йиллиги шаҳарчаси.

3. Географик номларда қўштирноқ ишлатилиши қоидалари.

а) Завод-фабрикалар, ҳиссадорлик жамиятлари, ширкат хўжаликлари корхоналар ва фирмаларнинг номлари қўштирноққа олинади: “Малика” фабрикаси, “Шарқ” тикувчилик ҳиссадорлик жамияти, “Турон” тўқмачилик комбинати.

б) Географик объектларнинг, матбуот органларининг номлари билан аталган топонимлар карта ва тарҳ-планда қўштирноқсиз ёзилади: Моворауннаҳр кўчаси, Ўзбекистон овози газетаси кўчаси Ўзбекистон шаҳарчаси каби.

4. Географик номлар таркибида тартиб сонларнинг ёзилиши.

Географик номлар таркибига кирган тартиб сонлар номнинг олдида биринчи ўринда сўз билан ёзилади: Бешинчи бригада, Саккизинчи Март кўрғони.

5. Географик номлар таркибида терминларнинг ёзилиши.

а) Географик объектнинг туруни билдирган сўзлар географик терминлар ҳисобланади; кўл, чўл, тоғ, адир, ариқ, орол, кудук, музлик, ботқоқлик, сой, қирғўқ, шаршара, қир, адир канали, текислик, дарё қишлоқ, шаҳар. Географик терминлар турдош отлар бўлганидан географик номдан кейин кичик ҳарфлар билан алоҳида ёзилади: Нурота тоғлари, Катта Фарғона канали, Фарғона шаҳри.

б) Географик терминлар топонимлар таркибига кирганда қўшиб ёзилади ва шу географик номлардан кейин яна такрорланиши мумкин: Қоратоғ тоғи, Кўхитанг тоғ тоғлари, Оқтепа тепалиги, Сирдарё дарёси.

в) Географик карталарда аҳоли масканларининг номлари ёнида уларнинг турларини билдирадиган сўзлар (шаҳар, қишлоқ, овул ва б.) ёзилмайди.

Қисқача хулоса

Демак, Топонимика фанининг география билан боғловчи энг муҳим соҳалардан бири бу картографиядир. Ушбу соҳадаги амалий вазифалар орасидаги муҳим масалалардан бири номларни географик карталарда тўғри ёзилиши ва қўлланишини таъминлашдир. Бу йўналиш топонимиканинг предметлараро (фанлараро) алоқасини мустаҳкамлашда ҳам алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш зарур.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Географик номларнинг халқаро муносабатлардаги аҳамияти қандай?
2. Географик номларнинг карталарда тўғри ёзилишига маъсул идоранинг номини айтинг?
3. Қандай ҳолатларда мураккаб географик номлар қўшиб ёзилади?
4. Қандай ҳолатларда мураккаб географик номлар алоҳида ажратиб ёзилади?
5. Географик номларнинг қўштирноқ ичида ёзиш қоидаларини биласизми?
6. Тартиб сонларидан иборат бўлган жой номлари қандай ёзилади?
7. Топонимлар таркибига кирган географик терминлар қандай тартибда ёзилади?
8. Ўз вилоятингиз картасидан фойдаланиб, мураккаб географик номларни қўшиб ёзилиш қоидалари бўйича гуруҳлаштиринг.

Географик номларни қўшиб ёзилиш қоидалари				
От+от: исм	От+от: халқ	От+от: атама	Сифат +от:	Сон +от:
Ҳаққулобод...	Арабмозор...	Тошбулоқ...	Шўрсув...	Бешариқ...

Таянч иборалар

Географик карта, халқаро алоқа, геоинформатика, картография, мураккаб номлар, географик атама (термин).

3.4. Географик номлар имлоси ва трансформацияси

Ўзбек тилида ҳам бошқа тиллар каби имло қоидалари фонетик, морфологик, тарихий-анъанавий ва этимологик тамойилларга асосланади.

Географик номлар *фонетик тамойиллар* бўйича ёзилишига сабаб ўзбек тилидаги шеваларнинг кўплигидир. Географик номларда шевага хос товуш ўзгаришлари, ихчамлиликка интилиш сингари ҳодисалар кўп учрайди. Бу эса

географик номларни оғзаки нутқда қандай талаффуз қилинса, шундай ёзилишига тўғри келади, яъни фонетик тамойилга асосланади. Мамлакатимизда бу тамойил асосида ёзиладиган топонимга мисол қилиб Бувайда тумани номини келтириш мумкин. Бувайда Биби Убайда сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир.

Географик номларнинг ёзилишидаги асосий тамойиллардан бири морфологик тамойилдир. Мазкур тамойилга кўра географик номлар айтилишига мос равишда эмас, балки аслига мувофиқ ёзилади. Республикамизда “Анжан” тарзида айтилган топонимнинг - “Андижон”, “Шархон” тарзида айтилган топонимнинг - “Шаҳрихон”, “Беговот” тарзида айтилган топонимнинг - “Бекобод”, “Куччи” тарзида - “Понсод”, “Жалаер” тарзида айтилган топонимнинг “Жалойир” деб ёзилиши мазкур тамойилнинг натижасидир.

Тарихий давр мобайнида ўзгаришларга учраган баъзи топонимлар имло жиҳатидан икки ҳил шаклда ёзилишлари ҳам кузатилади. Мамлакатимиз минтақаларида бир ҳил географик номнинг икки ҳил шаклда айтилиши натижасида орфографик вариантлик юзага келади. Вариантлардан бирининг ёзилишига номнинг асли келиб чиқиш ҳолати яъни морфологик тамойил асос қилиб олинса, иккинчисига унинг маҳаллий аҳоли томонидан талаффуз қилиниши, яъни фонетик тамойил асос қилиб олинади. Масалан, араб этнонимидан воҳада “Арабон” топоними юзага келган бўлса, водийда “Аравон” топоними юзага келган. Шунингдек, Работ воҳада, Равот водийда, Туябўйин-Туямўйин, Чорвоқ-Чорбоқ каби топонимларни келтириш мумкин.

Географик номлар узоқ тарихий вақт давомида қўлланиши натижасида турли ўзгаришларга учрайди. Бунга, биринчидан, уларнинг турли халқлар тилларида қўлланиши бўлса, иккинчидан, бир тилдаги сўзнинг товуш ўхшашлиги, аммо мазмунан фарқ қилиши, учинчи ҳолда эса тилнинг товуш ва грамматик тузилишида содир бўлган ўзгаришлар сабаб бўлади. Бу жараёнга илмий топонимик тилда **трансформация** дейилади. Географик номлар тарнсформациясининг 4 та тури топонимика фанида ўрганилади.

Географик номларни *соддалаштириш* қонуниятлари топонимика учун анъанавий ҳодиса саналади. Кўп компонентли номларни ихчамроқ шаклга кириши. Масалан, *Жуйи Лангар - Жулангир, Биби Убайда - Бувайда*. Географик ном мазмунини сақлаб қолиб, уни имкон қадар қисқа шаклда баён этиш топонимика учун муҳим қонуниятдир. Географик объектнинг номлашда унинг тўла тавсифи керак эмас, балки фақат умумий ва имкони борида ихчамроқ ифодалаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, топонимлар грамматик ва семантик жиҳатдан ҳозирги шаклга келгунга қадар талай ўзгаришларга, жумладан, номнинг тежаш тамойилига асосан қисқаришга учрайди. Чунончи, дастлаб географик объект найман уруғининг қишлоғи номини олган. Чинакам топонимга айланиш жараёни тугамаганлиги боис, жой номи бутун бир гапдан иборат ва ишлатиш учун ноқулай бўлган. Тилнинг лексик воситаларини тежаш қонуниятига кўра, узок йиллар давомида географик ном сайқалланиб, ниҳоят Найман шаклини олган. Ҳудди шундай мисолни Дўрмон, Кенас, Жалойир топонимлари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Номнинг қисқариш суръати унинг қанчалик кўп қўлланилишига боғлиқ. Номлардаги тежамкорлик бошқа мамлакатлар топонимиясида ҳам бор. Масалан, Россияда *Санкт-Петербургни - Питер*, Саудия Арабистонида *Мединет -ан-набини- Мадина* деб аташади.

Трансформациянинг бу турига топонимларга хос тежамкорликнинг бир тури сифатида қараш мумкин. *Абревиатура*- бир неча сўзлардан пайдо бўлган географик номларни бош ҳарфлари билан ифодалаш усулидир. Масалан, АҚШ, БАА, ХХР, ГФР, БМТ, ЮНЕСКО, НАТО, ЮНИСЕФ, ОПЕК каби топоним – абревиатуралар халқаро миқёсда кенг қўлланилади. Топоним – абревиатура яшадан асосий мақсад тежамкорлик, номдаги бош ҳарфлар ёрдамида географик номнинг мазмунини илғаб олиш мумкин. Бундай номлар қисман таржима қилинади. Халқаро тажрибадан маълумки, сиёсий-маъмурий объектларнинг номларига кўра, табиий географик объектлар номлари кўпроқ таржима қилинади. Ҳиндистон Англия мустамлакаси бўлган даврда ҳинд мусулмони ва миллий озодлик ҳаракати

рахбарларидан бири Чоудури Раҳмат Али 1931-йилда янги ислом давлати ташкил этиш ниятида Панжоб, Афғония, Кашмир, Синд ва Балужистон ерлари номларининг бош ҳарфларини бирлаштириб унга - “истон” қўшимчаси қўшиб Покистон номини яратганлиги адабиётларда кўп такрорланади.

Морфологик трансформация бу- топонимларни маълум тарихий даврда турли тилларга мослашуви натижасида юзага келади. Географик номлар маълум бир тилда пайдо бўлади, аммо бошқа сўзлардан фарқи шуки, улар барча дунё тилларига ўзлашиши мумкин. Бошқа тилларга ўзлашиш жараёнида топонимларнинг тузилиши ва таркиби ўзгаради, уларнинг этимологиясини аниқлаш анча қийинлашади. Масалан, финикияликлар Пиринея ярим оролининг ғарбий соҳилида аҳоли пункти барпо этиб, уни шу жойдаги қўлтиқ номи билан Алисуббо - “шодлик қўлтиғи” деб аташган. Кейинчалик бу ном латин, гот, араб ва португал тиллари таъсирида бир қанча ўзгаришларга дучор бўлган: - Олисиппо - Олисиппона - аль-Ошбуна - Лишбуа. Рус тилига бу ном Лиссабон шаклида ўзлашган, ўзбек тилига эса рус тилига хос варианты қабул қилинган.

Номларни қайта маъно касб этиши натижасида географик номлар шаклан ва мазмунан ўзгаради. Кўпинча номнинг ёзилиши ва семантикаси ўзгариб қайта маъно касб этишига тушунарсиз бўлиб қолган топонимларни талаффуздаги ўхшашлигига қараб нотўғри талқин қилиш сабаб бўлади. Э.М.Мурзаев ёзишича трансформационинг бу турига Россиянинг Волгоград шаҳри анъанавий мисол бўлади. Бу шаҳарга 1589 йилда асос солинади ва унга Царица дарёси соҳилида бўлгани учун Царицын деб ном берилади. Аслида дарё Сарису (сарик, лойқа сувли дарё) деб аталган. Туркий Сарису трансформация натижасида янгича маъно касб этган ва шаклан ўзгариб рус тилида “царь” сўзидан Царицага айланган. Кейинчалик гидроним славян тилларига хос “-ин” топоформанти ёрдамида Царицын шаклида шаҳар номига айланган. Французча ҳарбий пост, қоровулхона маъносига пикет (piquet) сўзи рус тилига бекет ва ундан ўзбек тилига бекат шаклида ўзгарган.

Чор Россияси даврида Ўрта Осиёда ўрмонларни қўриқлаш ҳарбийлар қўлида бўлган ва ўрмон қоровуллари яшайдиган жой, қоровулхона бекат дейилган. Темирйўл станциялари ҳам ҳарбийлар томонидан қўриқланган ва дастлаб бекат дейилган. Ҳозир кўпроқ шаҳарлардаги транспорт воситаларининг тўхташ жойини бекат деб юритилади.

Қисқача хулоса

Географик номлар имлоси топонимика фани учун катта амалий аҳамият касб этувчи йўналишлардан бири ҳисобланади. Имло қоидалари узоқ тарихий жараёнда шаклланиб, бир неча тамойилларга асосланганлиги сабабли анча ўзига хос ҳисобланади. Бу ўзига хослик географик номларнинг трансформацияси жараёнида янада мураккаблашиб бормоқда.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Географик номларни ёзишнинг имло қоидалари қандай тамойилларга асосланилади?
2. Морфологик тамойил бўйича ёзилган географик номларга мисоллар келтиринг.
3. Географик номларни ёзишнинг этимологик тамойили нима?
4. Географик номлар трансформациясининг қандай турларини биласиз?
5. Географик номларнинг соддалаштириш қонуниятини тушунтиринг.
6. Аббревиатура деганда нима тушунилади?
7. Топонимларнинг морфологик трансформациясига мисоллар келтиринг?
8. Номларни қайта маъно касб этиши қандай юз беради?

Таянч иборалар

Фонетик тамойил, морфологик тамойил, трансформация, соддалаштириш, аббревиатура, морфологик трансформация.

3.5. Географик номлар этимологиясида географик терминларнинг аҳамияти

Географик номлар этимологиясини аниқлашда географик терминларнинг аҳамиятига эътибор қаратиб Э.М.Мурзаев (1979) шундай ёзган эди: “Ҳар қандай топонимик тадқиқот географик терминларни ўрганишдан бошланиши керак. Географик номларнинг этимологиясини таҳлил қилишда терминлар билимдон қўлида бебаҳо хазинадир”.

Халқ бирон табиий ҳодисани географик термин билан ифода этади, бинобарин географик номлар таркибида географик терминлар кўп учрайди. Бундай терминлар топонимия негизи, яъни мураккаб географик номларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Халқ географик терминларини билмасдан туриб жой номлари этимологиясини тўғри аниқлаб бўлмайди. Уларни йиғиш ва тартибга солиш анча машаққатли иш, лекин географик терминларни ўрганмаслик мумкин эмас.

Мутахассисларнинг аниқлашича, ҳинд-европа тилларидагига қараганда туркий тилларда кўпчилик топонимлар маҳаллий географик терминлар иштирокида пайдо бўлган. Буни биз, туркий халқларнинг яшаш тарзи бевосита уларни ўраб турган табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги билан изоҳлаймиз. Топонимик тадқиқотларда топоним ҳосил қилувчи қўшимчаларга ёки топонегизларга эътибор қаратилади. Одатда топонимлар икки ва ундан ортиқ сўзлардан иборат бўлади, топонимга қўшилувчи турдош отлар- **географик терминлар деб аталади.**

Географик номлар таркибида географик терминлар кўп учрайди. Бундай терминлар топонимия негизи, яъни мураккаб географик номларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Халқ географик терминларини билмасдан туриб жой номлари этимологиясини тўғри аниқлаб бўлмайди.

С.Қораев (2001) географик терминларнинг олтига турларини ажратиб, уларнинг топонимлар этимологиясини аниқлашдаги ўрнига катта баҳо беради. Улар қуйидагилар:

1. Топонимлар таркибида энг кўп ишлатиладиган географик терминлар **табiiй географияга оид** терминлардир. Улар сув, рельеф, ўсимлик, хайвонларга оид терминлар киради. Мисол учун: адир, анҳор, арашон, ариқ, арна, бадок, булок, бўз, бўри, бўктар, бўғиз, газа, гузар, дарё, дам, дара, дашт, дахана, довон, дуоб, етимтоғ, ёвон,ёз (и), ёйилма, жар, жўй, зах, зовур,камар, кечув, кунгай, кўл, кўлоб, майдон, наҳр,обдон, овлок, олча, от, оқсув, рег, сайхон, сангзор, сардоба, сел, сой, супа, тагоб, тақир, тепа, терак, тол, тўқай, тўрткўл, унгур, учма, чашма, чинор, чим, шаршара, шовва, шўр, яйлов, яйлоқ, ўзан, ўрик, қайир, қапчиғой, қашка, қир, қорасув, қоқ, қўл ва б.

2. Топонимлар таркибида **ижтимоий-иқтисодий** соҳаларда ишлатиладиган географик терминлар ҳам кенг тарқалган. Уларга қуйдагилар мисол бўлади: авлиё, аймақ, амин, амир, амлок, асбоб, афтобачи, ахтачи, баковул, балиқ, банд, барот, бахши, бек,ботмон, варқ, гузар, далварзин, дарвеш, дарғот, даҳяк, дех, дехқон, додхо, дарға, ём, жондор, заяк, имом, капа, кат, катовул, катхудо, кент, кориз, кўтарма, мадраса, мачит, маҳалла, мингбоши, мир, мирохур, миршаб, митон, мозор, мулла, навкар, наврўз, нақиб, нов, обод, оқар, оқсоқол, оғалиқ, понсод, работ, раис, сардоба, сарой, таноб, тархон, тим, турбат, тўқсабо, хўжа, чақир, чек, чем, чеп, чорбоғ, чордара, чортоқ, шайх, шиғовул, элликбоши, эшон, юзбоши, ясовул, қаландар, қалъа, қарши, қаср, қишлоқ, қози, кўрик, кўрғон, кўрғонча, ғончи-ғанчи, ҳисор ва б.

3. Мамлакатимиз қишлоқ ва шаҳарлари номларида **касб-ҳунарга** оид халқ терминлари кўп учрайди, уларга қуйидаги намуналарни келтириш мумкин: аравачи, астарбоф, аттор, бахмалбоф, бўзачи, бўйрабоф, бўйрачи, гиламбоф, гиламчи, дастурхончи, дегрез, дехқон, дорбоз, дукчи, ёмчи, заргар, камонгар, карнайчи, косагар, кетмончи, кигизчи, кулол, кўкчи, милтиқчи, мироб, михчагар, наддоф, наққош, носфуриш, парихон, пиёзчи, пичоқчи, подачи, пўстиндўз, собунгар, сомсапаз, сохибкор, темирчи, тиргар, туморчи, туячи, уста, чармгар, чиғирчи, чўянчи, шоликор, эгарчи, ўрмончи, ўроқчи, ўкчи, қамчибоф, ҳолвачи, ҳофиз ва б.

4. Кишиларнинг лақаблари, фамилияларидан келиб чиқадиган географик номларда халқ терминлари қўлланади. Киши исмига унинг титули қўшилишидан таркиб топган топонимларга Авазбой, Ахмадбек, Алихон, Бадабой, Олимбек, Орифбой, Шодмонбек, Жалабек, Шоимбек, Мусобек, Маллахон кабилар мисол бўлади. Кишилар исми ва лақаби асосида шаклланган географик номларга Каримдемона, Муродқўса, Мулла Эшқул, Хакимосоқол, Солимахсум кабилар мисол бўлади.

5. Кишилиқ жамиятининг турли ривожланиш босқичларида вужудга келган уруғ, қабила, элат, халқ, миллат каби этник бирликлар номи ҳам термин сифатида ишлатилади. Тарихий манбаларда 92 та ўзбек уруғи борлиги ёзилади. Бундан ташқари, бу уруғларнинг ҳар бири яна майда гуруҳларга бўлиниб кетишига тўхталиб, К.Шониёзов биргина кўнғирот уруғининг 200 дан ортиқ кичик шох - тўпларга ажралиб кетишини ёзади. Республикамиз ҳудудида кенг тарқалган этник гуруҳлар номи ҳам топоним сифатида жой номларига кўп қўйилган. Бу ҳақидаги батафсил маълумотлар Н.Охунов (1989; 2005), ҳамда С.Қораев (2006) асарларида келтирилган. Қишлоқ ва маҳаллалар номлари таркибида кўп такрорланадиган этник бирликларга *Авгон, Авгонбоғ, Араб, Арабон, Араблар, Арабхона, Арғин, Ахтачи, Бағиш, Болғали, Болдир, Балиқчи, Барлос, Бачқир, Боёвут, Бешибола, Бешқозон, Бешкапа, Болғали, Бўстон, Гурлан, Дўрмон, Ёби, Жалойир, Жилонли, Калтаёт, Капа, Капсасорой, Кенагас, Кўктўнли, Лақай, Лангар, Луғумбек, Лўли, Метан, Минг, Минглар, Мундуз, Мусобозори, Найман, Наймановул, Найманбўстон, Наймансарой, Ойтамғали, Оқбўйра, Оқтўнли, Олот, Пучугай, Сарой, Сарт, Саробағиш, Сари, Сулдуз, Тоғжик, Тамғали, Татар, Телиминг, Тўқсоба, Турк, Туркман, Уйғур, Ултарма, Хитой, Чағатай, Чигатай, Чуваланчи, Юзлар, Ўрис, Қозоқ, Қалмоқ, Қашқар, Қорақушчи, Қипчоқ, Қирғиз, Қурама, Қирқ* ва бошқаларни мисол қилиш мумкин.

6. Географик номлардан пайдо бўлган топонимлар **-топотопонимлар** деб аталади. Топонимларнинг кўчиб юриш қондаси бўйича юзага келган топонимлар мазкур тоифага киради. Кишилар бошқа жойларга кўчиб

борганларида ўзлари туғилиб ўсган қишлоқ ва шаҳарлари номларини янги қўчиб келган жойларига қўядилар. Шунинг учун Республикамизда Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Бухора, Хоразм деган қишлоқлар пайдо бўлган.

Вақтлар ўтиши билан айрим аҳоли масканларининг йириклашуви, улардаги аҳоли сонининг ўсиши туфайли қишлоқлар иккига бўлиниб қолган. Натижада ўша қишлоқни ифодаловчи ойконим олдида янги сифатловчи сўзлар орттирилган. Бу сўзлар объектнинг ҳажмини, жойлашиш ўрнини, пайдо бўлган вақтини ва бошқа хусусиятларини акс эттирган. Буларга *Катта Аравон - Кичик Аравон, Катта Минглар - Кичик Минглар, Катта Оқтепа-Кичик Оқтепа, Катта Кенага-Кичик Кенагас, Юқори Ўқчи-Пастки Ўқчи, Тепа Жалойир-Пастки Жалойир, Юқори Хўжаҳасан-Пастки Хўжаҳасан, Баландки Янгиқўрғон - Пастки Янгиқўрғон, Бешкапа боло-Бешкапа поён, Юқори Қўнғирот-Туман Қўнғирот, Янги Араб-Эски Араб* ойконимлари мисол бўла олади.

Географик термин кўпинча топонимнинг асосий мазмунини белгилайди, жумладан *Бешбулоқ, Учтепа, Сарикамар, Чортанги, Оқбулоқ, Кўктепа, Тошкамар* каби жой номлари бунга яққол мисолдир. *қудуқ, чўққи, ариқ, тоғ, қум* ва ҳоказо каби терминлардан иборат топоним учрайдиган бўлса, бундай топонимни изоҳлашда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Чунки, ҳеч қандай таркибий қисмсиз биргина сўздан иборат жой номи узоқ талаффуз давомида бутунлай ўзгариб, бошқа бир маънони англатиши ёки топонимнинг қисқартирилган шакли бўлиб чиқиши мумкин.

Топоним таркибида *адир, ариқ, бел, булоқ, довон, жар, кўл, тоғ, чўл, қум* каби ҳаммага маълум терминлар билан биргаликда ўрганилаётган ҳудудга хос бўлган *арна, жар, бўктар, газа, жўна, заяк, зов, камар, санглоқ, супа, танги, тарма, туз, чағат, чем, оғар* каби ҳозиргача сақланиб келаётган терминлар ҳам бор. Албатта, ҳар бир терминнинг ўз маъноси бор. Масалан, ўрганилаётган ҳудуднинг аҳоли пунктлари номлари таркибида учрайдиган “кат, канд, кент” терминини олайлик. *Нўшкент, Хўжамушкент, Новқа (Навкат), Чоканд, Қўшканд* каби ойконимлар, ана шу кат (канд)

компонентидан ташкил топган. *Кат* (канд) - жуда қадимий термин, у нафақат Ўзбекистонда ёки Ўрта Осиёда, балки Эрон ва Афғонистонда ва ҳаттоки Европада ҳам кўпгина географик номлар таркибида учрайди.

Кат сўзи “шаҳар” деган маънони билдиришини бундан минг йил муқаддам Наршахий ўз асарида ёзган. Бу терминга Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам шарҳ берилган. В.В.Бартольд фикрича, *кат* (канд) - суғдча сўз бўлиб, дастлаб “уй, яшаш манзили” деган маънони англатган ва кейинчалик туркий тилга ўзлашган. Кат тушунчасига оила бошлиғининг уйдан ташқари, унинг ўғиллари ҳамда қариндошларининг уй-жойлари, ёрдамчи бинолар ҳам кирган ва бу бинолар атрофи девор билан ўраб олинган. Кат терминининг келиб чиқиши тўғрисида Э.М.Мурзаев ҳам бир неча марта илмий мақолалар эълон қилиб, унинг ҳинд-европа, фин-угор, турк ва мўғул тилларида бир қанча вариантлари борлигини қайд қилган.

Умуман кейинчалик *кат* (канд) термини шаҳарларга нисбатан ҳам, қишлоқларга нисбатан ҳам ишлатилган. Бизнингча, Ўрта Осиёда кенг тарқалган, аҳоли пунктини англатувчи *кат* термини шубҳасиз, ибтидоий *кад* ёки *ката* терминидан келиб чиққан. Катхудо –“кат ҳокими” термини бизнинг замонамизгача сақланиб қолган ва маълум бир жамоа доирасида бошчилик қилувчи кишини ва ҳатто оила бошлиғини англатади.

Республика топонимиясининг шаклланишида маҳаллий географик терминларнинг ўрни нақадар муҳим эканлигини мисоллар ёрдамида очиб бериш мумкин. Мутахассисларнинг аниқлашича, туркий терминлардан ташқари келиб чиқиши санскритча (*арна, арашан*), суғдий-форсий (*бараз, газа, тарма, чам*), арабча (*ақба, супа*), мўғулча (*довон, шибер*) бўлган географик терминлар ҳам учрайди.

Олиб борилган тадқиқотлар давомида аён бўлдики, минтақа маҳаллий географик терминларнинг салмоғига кўра бошқа ҳудудларга нисбатан оралиқ мавқеини эгаллайди. Бунга аҳолининг турли этник ва лисоний бирликларга тегишли эканлиги, ҳудуд рельефининг ўзига хослиги ҳамда

географик ўрни сабаб бўлган дейиш мумкин. Маҳаллий географик терминларнинг бир қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида ва географик адабиётларда ҳам кам учрайди.

Шулардан бири жуда қадимий **арна** сўзидир. Арна терминининг келиб чиқиши, яъни этимологияси тўғрисида кўпгина олимлар турлича фикрлар билдирганлар. Чунончи, В.В.Радлов арна сўзини “дарё ўзани” деб изоҳлайди. В.В.Бартольд фикрича, бу сўз хоразмчадир: “Х-асрда Хоразм халқи эроний тилнинг шарқий гуруҳига мансуб бўлган хоразмий тилида гаплашган, кейинчалик бу тилни туркий тил сиқиб чиқарган. Суғориш сорҳасидаги баъзи бир терминлар, жумладан, арна-“катта канал”, ёб-“кичик канал”, “арик” шубҳасиз хоразмий тилининг қолдиғидир”.

Бу сўзни Я.Ғ.Ғуломов ҳам шарҳлаган ва унинг ёзишича: “Хоразмда катта каналлар ва каналларнинг боши ҳамда кенг участкалари “арна” деб аталади. Бу термин асл маънода дарёнинг ўзанда шохобчаларга ажралишини англатади. Сунъий каналларнинг бу термин билан аталишига сабаб бу каналлар ҳажми жиҳатидан дарёнинг бир қисми деб ҳисобланади. Масалан, Пахтаарна, Шовотарна, Полвонарна худди шундайдир”.

Бараз термининг географик номлар таркибида тарқалиш ареали анча кенг, у нафақат қўшни Тожикистон, балки Эрон, Афғонистон, Кичик Осиё ва Россия топонимияси таркибида ҳам учрайди. В.И.Абаев ёзишича, осетин тилида ҳам барз сўзининг бир маъноси «баландлик»дир.

Газа– ҳам географик термин бўлиб, маҳаллий халқ тилида “тоғ тепаси”, “тоғ қирраси” газа дейилади (тўқ газа - тоғ тепаси, оч газа - тоғ қиррасининг паст, чуқур жойи). Бу термин Ўзбекистон ҳудудида бир қанча топонимлар таркибида учрайди. Масалан, Туркистон тоғларининг Жиззах вилояти ҳудудидаги чўққиларидан бири *Газаи калон* (Зомин тумани) деб аталади. Т.Нафасов тадқиқотларига кўра, “газа-тоғ этаклари ва нотекис адирларда қирсимон чўзиқ баландликларнинг ошиб ўтадиган йўл бўлган қисми. *Очгаза, оқгаза, тўқгаза, қорагаза* каби турлари бор”.

Жар - республика топонимияси таркибида кенг тарқалган географик термин. Жар бу вақтинчалик оқар сувларнинг ерни ўйиб ювиб кетишидан ҳосил бўладиган турли катталигидаги чуқурлик. Жар асосан, юмшоқ жинслар (лёсс, лёссимон кумоқ)дан тузилган баланд текисликларда, тоғ этаги қияликларида кўп учрайди. *Жар* умуман топонимияда чуқурлик, пастлик маъносини ҳам ифодалайди.

Республика топонимияси таркибида кенг тарқалган географик терминлардан яна бири *танги* сўзидир. Хусусан, тоғли туманлар топонимиясида бу термин кўпроқ учрайди. Танги - топоними форс-тожик тилида “тор дара”, “энсиз тоғ оралиғи”, “икки тоғ оралиғидаги камбар сойлик” маъноларини ифодалайди. Танги шу маънода республиканинг тоғли ҳудудларида кенг қўлланилади ва ўзбек адабий тилида илмий-географик термин сифатида қабул қилинган. Танги сўзи Бобурнинг “Бобурнома”сида ҳам кўп марта учрайди. Бобур дара сўзини ҳам ишлатган. Демак, танги билан дара сўзи ўша даврларда ҳам фарқ қилинган. Ҳозирда тоғ дарасининг камбар қисми танги дейилади. Бу термин *танги*, *тенги* шаклларида Эрон, Афғонистон, Озарбойжон, Покистон, Тожикистоннинг тоғли ҳудудларида топонимлар ҳосил қилган.

Қисқача хулоса

Географик номларни тадқиқ этишда, унинг келиб чиқиши, ўзгариши, талаффуз этилиши ва этимологиясини аниқлашда географик терминларнинг алоҳида аҳамияти бор. Географик терминларнинг номлар таркибидаги бўлиши нафақат она тилидаги географик номлар мазмунини олдиндан билиш балки бошқа тиллардаги топонимларни этимологиясини ҳам очиб бериш имконини яратади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда предметимизнинг бу бўлими бўйича ўқув қўлланма ЎзМУ доценти г.ф.н. М.Миракмалов томонидан тайёрланаётганлиги юқорида таъкидлаб ўтилди.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Географик терминлар деганда нима тушунилади?
2. Табиий географик терминлар қандай гуруҳларга бўлиниди?

3. Касб-хунарга оид халқ терминларига мисоллар келтиринг.
4. Этник терминлар қандай жой номлари (топонимлар) таркибида кўп ўчирайди?
5. Топотопонимлар деганда нимани тушунасиш, мисоллар келтиринг.
6. Ўз ўлкангизда, маҳаллий географик терминлар иштирокида яратилган топонимларга мисоллар келтиринг.
7. Қуйидаги географик терминларни бошқа тиллардаги айтилиши бўйича жадвални “ақлий хужум” усулидан фойдаланиб тўлдиринг.

Ўзбек тилида	Рус тилида	Инглиз тилида	Немис тилида	Француз тилида	Испан тилида	Араб тилида
Тоғ						
Дарё						
Шаҳар						

Таянч иборалар

Географик термин, этник бирлик, иқтисодий термин, топотопонимлар, гидрологик термин.

4 БОБ. ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИНГ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎРГАНИЛИШИ

4.1. Таълим тизимида маҳаллий топонимлардан фойдаланиш

Жой номлари география фанининг энг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмайди. Шу сабабли жой номларининг мамлакатимиз узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларидаги география дарсларида ўргатиб бориш зарур. Географик номларининг мазмунини ва нима сабабдан бундай аталишини очиб бериш ўтиладиган дарс мазмунининг ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолишига, фанга эътибор кучайишига олиб келади. География таълимининг барча бўғинларида жумладан, бошланғич мактабда (Табиатшунослик), умумий ўрта таълим мактабларидаги география дарсларида ҳамда академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўтиладиган Амалий география дарсларида географик номлар ҳақида билимлар бериб бориш мумкин.

Албатта, географик номлар ҳақидаги энг кўп билимлар умумий ўрта таълим мактабларида ўтиладиган география дарсларида берилади. Шунинг учун шу жойда маҳаллий, минтақавий материаллардан фойдаланиш яхши натижа беради.

Ҳозирги вақтда жамиятимиз тарихни ўрганишга янада кўп аҳамият берилмоқда. Ватанимизнинг умумий тарихи билан бир қаторда, ҳар бир минтақа, вилоят, туман тарихини ўрганишга аҳамият қаратилмоқда. Бу эса географиядаги тарихий ёндашувни янада кучайтиради, ёш авлодни ўз ўлкасини билишга, уларнинг ота – боболари ҳаёт тарзини ва қилган ишларини ўрганишларига замин ҳозирлайди.

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбия қилиш - бу анча мураккаб, сермашаққат иш. Бу масала кўплаб газеталарда, журналларда, оммавий ахборот воситаларида кўтарилмоқда. Бироқ ёшларимиз орасида маънавий меъросимизни менсимаслик, қадимий маданий ёдгорликларимизга бефарқлик билан қараш ҳолатлари кузатилмоқда. Бу баъзан она тилимизнинг

ранг-баранглигини унутишда, атрофимиздаги географик терминларга бефарқликда ҳам намоён бўлмоқда.

Ўз ўлкасини ўргатиш - таълим тизимидаги миллат ва ватанни ўргатувчи барча фан ўқитувчиларининг вазифасидир. Жумладан, Ватан тарихи, географияси, миллат тилини ўргатувчи ўқитувчлар бу соҳада асосий ролни ўйнашлари керак. Бундай ишлар умумтаълим мактабларида, касб-хунар коллежларида, академик лицейларда, гимназияларда, она тили чуқурлаштириб ўқитиладиган синфларда, гуманитар йўналишдаги синфларда ўтказилиши мумкин.

Она тилида ўлкашунослик ишлари қишлоқ, шаҳар мактабларидаги дарсларда, факультатив машғулотларда, тўғарақларда, секцияларда ўтилиши мумкин. Бу ўқувчиларнинг савиясини ошириб, ўрганган нарсаларини асрашни ўргатади. Шунингдек, ўлкашунослик ишлари, тилшунослик газеталарини, тарих, география бурчакларини жиҳозлашда, турли танловлар ўтказишда, картотекалар (диалектик, топонимик ва антропонимик) тузишда жуда ҳам керак бўлади. Бундай ёндашув ёшларни мустақил ишлашга жалб қилиш билан бирга жонажон ўлкасига, она тилига ғамхўрлик руҳида тарбиялашга ёрдам беради, ўлка гўзаллиги ва бойликларини қадрлаш малакасини оширади.

Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни халқона тилга олиб кирганимизда, халқ фикри, туйғуси, ҳаёти дунёсига олиб қирамиз, чунки бу тилда бутун халқ ва унинг маънавияти, бутун тарихи намоён бўлади.

Тил тарихи халқ тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Инсониятнинг мулоқот воситаси бўлмиш тил қадим ўтмишда пайдо бўлган бўлиб, ҳар бир тилга эҳтиёжи бўлган, жамоа аниқ эҳтиёжларидан келиб чиқиб уни ривожлантирган. Инсонларнинг исмлари, аҳолининг яшаш манзиллари ва жойларнинг номланиши ҳар бир тил луғат бойлигининг ажралмас қисми бўлиб, жамият ҳаётидаги барча ўзгаришлар унга ўз таъсирини кўрсатади ва унда акс этади.

Топонимларни ўз таркибига олган ономастик материаллар ҳар бир тилнинг маълум даражадаги луғатини ифода этади. Бундан ташқари, мактабда ўрганилаётган фанлар (ўзбек тили ва адабиёти, география, тарих, жамиятшунослик, астрономия) ономастик луғатларни ўз ичига олади. Одатда кишиларнинг исмлари жуда кўп нарсаларни ўз ичига олади. Буларнинг барчаси маҳаллий топонимиянинг мактабда ўрганилиши даркор ва зарурлигини таъкидлайди, ўқувчиларнинг яшаб турган жойи ҳақидаги билимларини шаклланишига ва уларда ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашга имкон беради.

География дарсларида ҳам ўқувчиларни жой номларининг мазмунини билишга қизиқтириш имконияти катта. Чунки, топонимлар маъноси жиҳатидан номланган жойнинг маълум табиий географик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларини акс эттиради. Шу жумладан, география дарсларида топоним терминларидан айримларининг мазмуни изоҳлаб берилади. Мамлакатимизда топонимлар генетик келиб чиқишига кўра бир хил тарзда тарқалмаган бўлиб, унинг айрим ҳудудларида оротопонимлар кўпроқ учраса, бошқа ҳудудларда гидронимлар ёки унинг маълум турлари, бошқа жойларида индикатор номлар, фитопонимлар, зоотопонимлар ёки этнонимлар устунлик қилиши мумкин.

Ўқитувчи география дарслари мазмунидан келиб чиққан ҳолда юқоридаги топонимларнинг айримлари мазмуни изоҳлаб бериш орқали география дарсининг ҳам қизиқарли ва самарали ўтишиги эришиши, шунингдек, жой номлари ҳақида ўқувчиларда маълум бир тушунчаларни ҳосил қилиш мумкин. Масалан “Ер юзасининг асосий хусусиятлари” мавзусида Усюрт платоси, Тяньшан тоғ тизмаси, Кўҳитанг тоғи каби терминларни қуйидагича изоҳлаб бериш мумкин. Усюрт “Усти текис”, “ясси яйла” деган маънони англатади. Тяньшан-Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий қисмидан то Хитойгача жойлашган тоғ тизмаси бўлиб, унинг ғарбий тармоқлари Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Тяньшан тоғини аслида маҳаллий аҳоли араблар келгунча, ислом дини тарқалмасдан аввал Тангри тоғ

деб атаган. Тангри сўзи “муқаддас”, “улуғ”, “кенг” деган маъноларни англатган. Бу тоғ баҳайбатлиги учун шундай ном олган. Хитойлар қадимги туркий Тангри тоғ номини ўзларига монанд таржима қилиб, Тяньшан (тянь-“осмон”, шан-“тоғ”) деб атаганлар. Кўхитанг Ўзбекистон жанубидаги тоғ, тожикча қуҳ “тоғ”, танг “тор”, “жар” сўзларидан ҳосил бўлиб, “тор тоғ”, “ингичка тоғ” деган маънони англатади.

Мактаб география дарсликларида айрим мавзулардаги йирик топонимик номларнинг мазмуни матн ичида ёки изоҳ тарзида очиб берилса ёки дарслик охирида илова тарзида келтирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биз бу ўринда, бутун география дарсини топонимик терминларни ўргатишга бағишлансин,-деган фикрдан йироқдамиз, албатта. Дарсларда топонимик терминларнинг бир нечтаси мазмунини очиб беришнинг ўзи кифоя. Чунки, дарс учун ажратилган вақт чегараланганлиги боис ҳар бир географик номнинг мазмунини ўқувчиларга тушунтириш имконияти йўқ.

Қисқача хулоса

Жой номларининг мамлакатимиз узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларидаги география, тарих, ўзбек тили ва адабиёти, хорижий тил дарсларида имкон даражасида ўргатиб бориш лозим. Бу ҳолат географик номларининг мазмунини ва нима сабабдан бундай аталишини очиб бериш ўтиладиган дарс мазмунининг ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолишига, фанга эътибор кучайишига олиб келади.

География таълимининг барча бўғинларида (бошланғич мактаб, умумий ўрта таълим, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ҳамда олий таълим) ўтиладиган дарсларида географик номлар ҳақида батафсил билим бериш имконияти мавжуд. Шунингдек, топонимикага қизиқувчи ўқувчилар билан факультатив машғулотларда, география тўғрақларида, географик кечаларда топонимик терминларни ўрганиб бориш орқали ўқувчиларнинг география фанига қизиқишларини оширишимиз мумкин.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Узлуксиз таълим тизими деганда нимани тушунасиз?
2. Ватанпарварлик тарбиясида географик номларнинг ўрни ва аҳамияти қандай?
3. Географик номларнинг лингвистик жиҳатларини ўрганишда фанлараро ҳамкорлик қандай намоён бўлади?
4. Ўз ўлкангизда хитой, араб, рус, тожик тилларида яратилган қандай топонимларни биласиз?
5. Географик картадаги жой номларини қайси тиллардан олинганлигини филолог, хорижий тил, тарих ўқитувчилари кўмагида таҳлил қилинг, мазмун моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилинг.
6. Синфингиздаги (гуруҳингиздаги) ҳар бир ўқувчини (талабани) яшаш жойи номини мазмунини очиб берадиган эссе ёзинг.
7. Географик кеча ва тўғарақларда топонимика бўйича маъруза тайёрлаш режасини тузинг.

Таянч иборалар

Таълим тизими, узлуксиз таълим, миллий фанлар, ономастика, факультатив, фан тўғараги.

4.2. Таълим жараёнида географик номларни ўргатиш усуллари

География таълимида ҳам географик номлари тилшуносликдаги каби ёритилганда эди, яъни иложи борида изоҳи ва маъноси билан берилганда, шубҳасиз, географияни ўрганиш мислсиз равишда кўпроқ маъно ва қизиқишларга олиб келарди. Бунинг учун таълимда географик номларни ўрганиш усуллари пухта ўрганиш талаб этилади.

Географияни ўрганишда қандай юксак-илмий мақсадлар қўйилмасин, жамият ва табиатнинг бир-бирига боғлиқлиги, табиий муҳитнинг ривожланиш қонунлари, хўжаликнинг ривожланиши ва жойлашиши

бўлмасин, ўқувчилар, албатта, харитани билишлари, яъни кўплаб географик объекларнинг номларини ва ўрнини ўзлаштиришлари керак.

Географик объектлар номлари йиғиндиси услубий адабиётда **географик номенклатура** деб аталади. Таълим жараёнида номларни ўзлаштиришда топонимиканинг турли йўналишлари фойдали ҳисобланади, жумладан, географик номларнинг мазмуни, маъносини аниқлаш, тўғри ёзилиши ва талаффуз қилинишини билиш ва бошқалар.

Мактабда географик номенклатурани ўрганиш кенг ёритилган, унда шундай белгиланиб қўйилган, илгари географиядан дарсликлар ва қўлланмалар географик объектлар номлари билан ортиқча юклатилган эди, натижада географик номларни ўрганиш бирдан-бир мақсадга айланиб қолган эди. Бундай ёндашув ҳам у қадар тўғри эмас, географияни ўрганишда географик номларни эслаб қолиш билан бир қаторда бошқа географик маълумотларга ҳам эътибор қаратиш керак.

Географик номлар - бу географик харитадан ажратиб бўлмайдиган қисм бўлиб ва у бевосита харита билан бирга ўрганилади. Бу ерда географик номлар бош функцияси намоён бўлади. Географик номлар - турли табиий ва ижтимоий географик объектларга “Манзил” бўлиб хизмат қилиш вазифасини ўтайди.

Таълим дастурларида кўзда тутилган дунёдаги мавжуд бўлган географик номларнинг бир қисмини эслаб қолиш учун ўқувчилардан анчагина куч ва иқтидор талаб қилинади. Сабаби, географик номларнинг катта қисмининг маъноси ўқувчиларга мутлоқо тушунарли эмас ва улар томонидан оддийгина товушлар йиғиндиси сифатида қабул қилинади. Ҳатто, номлар ўзлаштирилганда ҳам ўқувчиларнинг сўз бойлиги пассив бўлса ва фаол даражада қўлланилмаса, бу сўзлар осонгина эсдан чиқиши мумкин.

Демак, ўқитувчининг вазифаси шундан иборатки, ўқувчиларнинг эслаш қобилиятини ривожлантириш ва хотирада сақлаб қолишни осонлаштириш учун география фани услубиётининг турли хил усулларида фойдаланиш зарур бўлади. Қуйида ушбу усулларни кўриб чиқамиз.

Ўқитувчи янги маълумотни баён қилаётганда илк маротаба учраётган географик номларни талаффуз қилаётганида, яъни оҳанг ажралиб туриши, керак бўлса сўзни бўғинлаб, такрорлаб айтмоғи лозим.

В.А.Жучкевич таъкидлаганидек, таниш сўзлардан кўра янги сўзларни биз ёмон эшитамиз, таниш сўзларни эса биринчи товушиданок яхши англаймиз. Эшитилмай қолган бизга яқин маълум бўлган сўзни биз англаб етамиз ва гапда “Кундузи чўлда иссиқ, ...совуқ”. Биз фикран “кечаси” сўзини кўямиз. Географик номлар эса пассив ва тушиб қолган сўзни биз тўлдира олмаймиз. Гапда нима тушиб қолганини тушуниб бўлмайди. Масалан, “...дарёси бизни Сўх дарёсидан” катта деган гапда қайси дарё назарда тутилганини билиб бўлмайди. Ўқитувчи ҳар бир географик номни географик объект турини аниқловчи (денгиз, кўл, дарё, чўкки, тоғ, шаҳар ва ҳ.к) географик термин билан бериши керак бўлади.

Энг мураккаб сўзларни доскага ёзиш мумкин. Бироқ муҳими, ўқувчилар фақатгина эшитиши, доскада ва харитада кўриши керак, балки ўзлари ёзиб олишлари керак. Баъзи ўта марақкаб номлар дафтар ёки контур харитага қайд қилиниб борилиши зурур. Бу усул яхши ташкил қилинса, географик номларни ўзлаштиришда фойдали ҳисобланади. Бу мақсад учун синф доскаси ҳам фойдали бўлиши мумкин - ўқувчи оғзаки жавобнинг ўрнига доскага номларни ёзиши мумкин, шу вақтнинг ўзида бошқа ўқувчи харитада объектларни кўрсатиши мумкин.

Агарда ўқувчилар географик номларни қанча кўп такрорлашса, шунча кўпроқ ўзлаштириб олишади. Шунинг учун дарсларда кўпроқ географик номларни ишлатиш тавсия қилинади, уларни иложи борица географик термин ва олмошлар билан алмаштириб бу натижага эришиш мумкин.

Масалан, битта Сирдарё ҳақидаги ҳикоя турли хил тузилиши мумкин. Масалан, “Сирдарё - Ўрта Осиёнинг энг узун дарёси. У Балиқчи қишлоғи яқинида Норин ва Қорадарё дарёларини қўшилган жойида бу номини олади. Дарё Ўзбекистоннинг Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Сирдарё вилоятлари, Тожикистоннинг Сўғд, Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон,

Қизилўрда вилоятларидан оқиб ўтиб, Орол денгизига қуйилади. Дарёда Фарход гидроэлектростанцияси қурилган. Дарёнинг номи тарихда бир неча марта ўзгарган”.

Лекин худди шу ҳикояни қуйидагича баён қилиш ҳам мумкин: “Сирдарё - Ўрта Осиёнинг энг узун дарёси. У Балиқчи қишлоғи яқинида Норин ва Қорадарё дарёларини қўшилган жойда Сирдарё номини олади. Сирдарё Ўзбекистоннинг Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Сирдарё вилоятлари Тожикистоннинг Суғд, Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон, Қизилўрда вилоятларидан оқиб ўтиб, Орол денгизига қуйилади. Сирдарёга Фарход гидроэлектростанцияси қурилган. Сирдарёнинг номи тарихда бир неча марта ўзгарган” Бундай баён этилишда дарё номи 5 марта тилга олинган.

Ўқувчилар томонидан номларнинг маъносини ёритиб беришлари фойдали эканлиги охириги 100 йил давомида айтилаб келинмоқда. Бироқ муаммо қуйидагилардан иборат: қандай номларни қандай ҳажмда ва қандай шарҳламоқ керак. Чунки дарс жараёнида асосий маълумотни бериш учун вақтдан унумли фойдаланиш масаласи мавжуд. Шунинг учун қандай номларнинг маъносини очиб беришни олдиндан режалаштириш зарур бўлади. Бу масалани қуйидаги тартибда ҳал этиш ўқитиш услубиётига мос тушади:

Биринчидан, дарсда ёшлар учун ғоявий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, бирор тарихий воқеанинг, шахснинг номини абадийлаштириш мақсадида қўйилган номларнинг маъносини очиб бериш мақсадга мувофиқ. Инсоният ва мамлакатимиз тарихида ўчмас из қолдирган олиму-шоирлар, саркарда ва давлат арбоблари, мустақиллигимиз билан боғлиқ бўлган номлар маъносини ўқувчиларга биринчи навбатда тушунтириб бериш зарур.

Иккинчидан, география дарсларида ўрганилаётган ҳудуднинг табиий ва иқтисодий жиҳатидан характерли бўлган жиҳатларини очиб берадиган географик номлар маъносини очиб бериш мумкин. Фарғона водийсида

Бешариқ, Қизилтепа, Пакана, Оқариқ, Беҳизор, Пахтакор, Бахмалбоб каби номларни келтириш мумкин.

Учинчидан, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши жуда фойдали бўлган мазкур гуруҳга маҳаллий географик терминлар билан боғлиқ бўлган географик номлар киради. Бундай географик номларга мамлакатимизда Бешариқ, Косонсой, Чодаксой, Оқер, Тошлоқ, Ўттизадир, Улуғтоғ, Чортоғ, Жарқўрғон каби топонимларни киритиш мумкин.

Тўртинчидан, дарсларда ўқитувчи сифат билан ясалган географик номларни ҳам алоҳида тушунтириши зарур. Ўзбек тилида ҳам, бошқа тилларда бўлгани каби, топонимларнинг кўпчилигида оқ-қора, катта-кичик, қуйи-юқори, янги-эски каби сифатлар қатнашади. Бу сифатларга географик термин сифатида қаралгандагина номнинг мазмун-моҳияти тўлиқ очиб берилишини тушунтириш зарур бўлади. Фарғона вилоятида Пакана қишлоғини изоҳлашда кўпчилик уни қишлоқ аҳолисига боғлайди. Бу мутлақо нотўғри, бу қишлоқнинг номи у жойлашган адир номидан, яъни Пакана (паст) адир номидан олинган бўлиб, “Баландадир” қирларига нисбат бериб қўйилган.

Бешинчидан, Ўқитувчи географик терминларни дунёнинг барча тилларида берилишини ва уларнинг ўзбекча тажримасини бир марта тушунтириб ўтиши керак. Бунда ўқувчилар дунёнинг бошқа тилларида берилган географик картада учрайдиган топонимларни изоҳлашда қийналмайдилар. Бу соҳада ўқитувчиларга Ҳ.Ҳасанов томонидан тузилган жадвал ёрдам беради.

Дунё харитасида учрайдиган географик терминлар (Х.Хасанов бўйича)

Ўзбек тилида	Тоғ	Кент, Обод, шаҳар	Қўлтиқ	Денгиз	Бўғоз	Дарё	Кўл	Оқ	Қизил	Қора	Шимол	Жануб	Шарқ	Ғарб
Рус тилида	Гора	Город	Залив, бухта	Море	Пролив	Река	Озеро	Белый	Красный	черный	Север	Юг	Восток	Запад
Тожиқ-форс тилида	Кўх	Обод, Шаҳар, Бандар	Халаж	Дарё	Бўғоз	Руд, об	Дарёча	Сафед	Сурх	Сиёҳ	Шимол	Жануб	Шарқ	Ғарб
Араб тилида	Жабал	Мадина, қасаба	Халиж	Баҳр	Боб, масиқ	Наҳр, водий	Баҳрая	Абёд	Аҳмар	Асвод	Шимол	Жануб	Шарқ	Ғарб
Ҳинди тилида	Парбат гири, пахар	Пур, гарх, нагар	Кхари	Сагар, самудда	Самудр-сандхи	Ганга, об, нади	Жэйл	Сафед	Лал	Кала	Уттар	Дакхина	Пураб, пурб	Пашчим
Хань (хитой) тилида	Шань, лин	Кин чэн, чжоу, сянь	Вань	Хай	Хайся, шуйдао	Хэ, цзянь	Ху	Бай	Хун	Хэй	Бей	Нань	Дун	Си
Инглиз тилида	Маунт	Таун, (тон), сити	Бай, галф	Си	Стрейт	Ривер	Лейк, лох	Вайт	Ред	Блэк	Норт	Сауд	Ист	Вест
Немис тилида	Берг, гебирг	Бург, штат	Бай, бодден	Мер, зе	Энге	Штром	Зее	Вайс	Рот	Шварц	Норд	Зюд	Ост, ориенд	Вест
Испан тилида	Монтана, кор-дильера, сьерра, монте	Съудад	Гольфо	Мар	Эстрето	Рис	Лаго	Бланко	Колара-до, рот	Негро	Норте	Сур	Кеванте, эсте	

Қисқача хулоса

Умуман олганда таълим жараёнида географик неомларни ўрганиш бошланғич синфлардан бошланиб, олий таълимда яқунланиши мумкин. Ўқувчининг онгида ўз ўлкасидан бошланиб, горизонтал равишда кенгайиб борадиган жой номлари дунё харитасини ўрганиш билан давом этади ҳамда вертикал равишда тадқиқ этилаётган давлат ёки минтақалардаги жой номларига “чуқур бурғулаш усули” ёрдамида кириб борилади. Вертикал йўналиш коиноти ва осмон жисмларидаги номларни ўрганиш билан яқунланади. Бу жараёнда янги инновацион усуллардан ГАТ (географик ахборот тизимлари) технологиясини қўллаш кутилган самарани беради.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Жой номларини географик тадқиқ этиш лингвистик таҳлилдан нимаси билан ажралиб туради?
2. Географик номенклатура деганда нимани тушунаси?
3. Географик номларни ўрганишнинг картографик усули нима?
4. Дарс жараёнида географик номларни кўп такрорлашнинг аҳамияти нимада?
5. Ғоявий тарбиявий аҳамиятга эга бўлган номлар қандай функцияни бажаради?
6. Табиий ва иқтисодий географик номларнинг даракчилик функцияси қандай намоён бўлади?
7. Сифат ёрдамида юзага келадиган географик номлар қаторини маҳаллий маълумотлар асосида тўлдилинг:

Катта-кичик	Оқ-қора	Қуйи-юқори	Эски-янги	Паст-баланд
Каттақўрғон...	Оққўрғон...	Юқори Чирчиқ...	Янгийўл...	Пастдарғом...

Таянч иборалар

Географик номенклатура, картографик усул, такрорлаш усули, топонимларнинг даракчилик функцияси, топонимлар

4.3. Топонимиканинг ўқувчилар тарбиясидаги аҳамияти

Ҳар бир юртнинг энг азиз, ардоқли қадриятларидан бири бу унинг номидир. Юрт вакиллари қаерда бўлмасинлар бу номни фахр билан тилга оладилар, шеър ёзиб, қўшиқ қилиб куйлайдилар, эслаб юрадилар. Ўзга юртларда ўз ҳамюртларини учратган кишилар учун у инсонларнинг исмлари эмас, балки уларнинг Ўзбекистонлик, Андижонлик ёки Марҳаматлик эканлиги аҳамиятлироқ бўлиб, уларни қадрдон дўстларга айлантиради. Шунинг учун ҳам кишилар ўзлари яшайдиган кўча, маҳалла, қишлоқ ёки шаҳарларнинг номланишида уларнинг фақатгина адреслик функциясини (яъни бир географик объектни иккинчисидан ажратиш, фарқлаш ва аниқ ўрнини топиш) бажаришини эмас, балки юрт тимсоли бўлиб, маънавий қадриятга айланиб қолишига ҳам эътибор қаратганлар. Номларнинг маъносида мазкур жой ва у жойда яшовчи аҳолининг энг характерли, ўзига хос хусусиятлари акс этишига ҳаракат қилганлар.

Бошқа соҳаларда бўлгани каби ушбу соҳада ҳам ўз миллатимиз, мустақил давлатимиз манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиқиб туб ўзгаришлар амалга оширилди. Кўплаб жой номлари ўз халқимиз, миллатимиз манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб ўзгартирилди. Уларни илмий асосда ўрганиш, маъносини англаш, топонимик карталарни тузиш, такрорий (адаш) номлар пайдо бўлишига йўл қўймаслик, тўғри ёзиш, кўрсаткичлар билан таъминлаш, келажак авлодлар учун асраб қолишга қаратилган миллий топонимик сиёсат юритила бошланди. Мазкур сиёсат тамойилларидан келиб чиқадиган вазифаларни мукаммал бажариш кўп жиҳатдан амалдаги қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга боғлиқ. Шунинг учун мамлакатимизда мазкур соҳани тартибга солувчи ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Албатта, мамлакатимизда топонимик сиёсатни ҳаётга тадбиқ этиш, унда белгиланган кўрсатмаларга оғишмай амал қилишда топонимика фани соҳасидаги олимларнинг алоҳида ўрни бор.

Жой номларининг қандай маънони англатишини билиш, уни тўғри изоҳлаш у жойнинг табиий-тарихий хусусиятлари, аҳолиси ва хўжалиги ҳақида қизиқарли билимлар хазинасини очишга ёрдам беради. Қолаверса, “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги (2011) қонун талабларига мос тушади. Шунинг учун ҳам биз қуйида Андижон ва Марҳамат номларининг изоҳланиши ва уларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида тўхталмоқчимиз.

Андижон сўзининг этимологияси ҳақидаги илмий мунозаралар узок вақтдан буён давом этмоқда. Бу йўлдаги изланишлар йўналишини белгилашда А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романи (1920) ва у асосида яратилган (1969) кинофильмдаги “анди” сўзининг салбий маънода ишлатилишининг таъсири борга ўхшайди. Буни қарангки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг ҳар икки нашрида ҳам (1981; 2006) асар қаҳрамонларидан бири Ўзбек ойимнинг келгинди “анди келин” ҳақидаги фикри келтирилади. Натижада, кейинги изланишлар (“Фан ва турмуш” 1972 йил 3-сон, 1985 йил 5-сон 1994 йил 1-сон) Андижон номини “анди” уруғи ёки қабиласи номи билан боғлаш нотўғри эканлигини исботлашга йўналтирилди. Соҳа мутахассисларидан С.Жалилов адабиётларда ва ёзма манбаларда юзга яқин ўзбек уруғлари орасида бундай уруғ йўқлигини ёзади (1989).

Бироқ, қатор изланувчилар В.Наливкин (1886), З.Дўсимов, Х.Эгамов (1977) Андижон топоними дастлаб Андигон шаклида бўлганлигини ёзиб, анди-қабила номи, гон (кан) қишлоқ маъносини билдиради деб таъкидлайдилар. Ҳ.Ҳасанов (1997), С.Қораев (2006) каби олимлар томонидан жамланган халқимизнинг уруғ-қабила номлари қаторида Анди уруғи қайд этилади.

Айрим афсоналарга қараганда, Афросиёб ҳокимининг қизи Андижон номи билан боғлиқ. Бошқа бир ривоятда бу ерда ҳиндилар яшаган. Шунинг учун “Ҳиндукон”-“ҳиндулар макони” дея номланиб, кейинчалик Андижон бўлиб кетган деб изоҳланади.

Топонимик объектларни (жой номларини) номлашда ўзига хос қонуниятлар мавжуд. Аҳоли пунктларига ном қўйишда доим у ерда яшовчиларнинг қайси уруғ, қабила, миллатга мансублиги, кишиларнинг исми, амали, лақаби ёки қайси табақага мансублиги алоҳида ўрин тутди. Топонимлар бошқа тиллардан кириб келиши ёки ҳозир истеъмолдаги тилдан чиқиб кетган эски сўзлар билан ҳам аталиши мумкин. Турли даврлардаги ижтимоий-сиёсий терминлар ҳам топонимларда ўз изини қолдиради. Бирон бир халқнинг урф-одати, расм-русуми, оилавий муносабатлари билан боғлиқ номлар ҳам Фарғона водийсида кенг тарқалган. Андижон топонимидаги “анди” терминини ҳам биз юқоридаги қонуниятларга асосланиб ўрганиб чиқдик.

Топонимикада жой номлари этимологиясини аниқлашда топонимнинг энг қадимги аталиши олинади, чунки бу ҳақиқатни аниқлашга кўпроқ ёрдам беради. Андижон топонимини дастлаб Андигон шаклида ишлатиб келинганлиги тарихий манбалардан маълум.

Топонимдаги “гон” формати сув, дарё маъносини англатиши ҳақидаги фикр айтилган. Топонимдаги “анди” сўзининг этимологияси ҳақида аниқ бир фикр айтилмаган, фақатгина С.Жалилов бу термин қабила, уруғ номидан олинмай, балки маълум касбдаги кишилар гуруҳининг номи бўлиши мумкин дейди. Ҳақиқатан ҳам, этнология фанида этносни токсонимик бирлиги сифатида кишиларни шундай гуруҳ- консорция ажратилмоқда. Бу гуруҳга кирувчи кишилар бошқалардан ўзига хос турмуш тарзи, оилавий алоқалари билан ажралиб туради. Этнологиядаги бу қонуниятни биз тарихий далиллар ёрдамида Андижон топоними учун тадбиқ қилдик.

Андижон атрофидаги топонимларни ўрганиш ҳам бу ерда турк-мўғул қабилаларига тааллуқли аҳоли кўп яшаганлигини кўрсатади. Айниқса, *ўйрот*, *барлос*, *боёвут*, *найман*, *дурмон*, *жалойир*, *қипчоқ*, *қўнгирот*, *қушчи*, *мангит*, *минг* қабилаларининг номи билан аталувчи қишлоқлар кўп учрайди. Шу ерда диққатимизни турк- мўғул қабилалари орасида ўз даврида характерли бўлган ўғил болаларни қон чиқариб дўст, ака-ука тутиниши яъни

“анди” бўлиш одати тортди. Бу одат бўйича бир-бирларига совға-салом бериб дўст тутинган ўғил болалар қариндошлардан ҳам яқин бўлиб, бир-жону бир тан ҳисобланганлар. Бундай дўстлар ўлим ҳавф солиб турганда ҳам дўстини қутқариши лозим бўлган.

Тарихда Чингизхон билан Жамуха, Александр Невский билан Ботухоннинг ўғли Сарток ёки Андижон тарихида ёрқин из қолдирган мўғул хонлари Хайду ва Тувахонларнинг “анди” тутинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу одатни келиб чиқишига доимий жангу-жадалда, кўчманчи ҳаёт кечирувчи турк-мўғул қабилаларининг турмуш тарзи сабаб бўлган бўлиши мумкин. Фарзандини олис сафарга, жангга кузатаётга ота-она унинг ёнида келиб чиқиши, зоти тоза, зурур ҳолларда суяниш мумкин бўлган бир дўсти бўлишини истаганлар, албатта ва бу аجدодлардан қолган ажойиб одатни сақлаб келганлар.

Андижон ва унинг атрофида яшаган аҳолининг оилавий алоқаларида бошқалардан ажралиб турган белгиси бу ўғил болалар “анди” бўлиб дўст тутиниш одати бўлганлиги аниқ. Топонимикада бирор жойга ном қўйишда у ердаги аҳолининг характерли белгисини ҳисобга олиш қондаси бор. Бу ерда ҳам атрофдаги аҳоли юқоридаги оилавий алоқа тури бор бўлган кишилар гуруҳини “анди” лар деб, улар яшайдиган масканни “андигон” деб атаган бўлишлари мумкин. Демак, бу ўринда “андигон” термини “дўстнинг оғир кунига ярайдиган, мард, довюрак кишилар макони (кони)” сифатида ишлатилган бўлиши мумкин.

Анди (анда) сўзлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам юқоридагига яқинроқ маънода ишлатилади. Буни “қуда-анди бўлиш” ибораси Андапўлат (пўлатдай мустаҳкам анда) исмлари орқали билиш мумкин. Бундан ташқари ўғил болаларни юқоридаги одат бўйича ота-оналарини хоҳишига кўра дўст тутиниш “анда” бўлиши ҳозирги кунда ҳам Андижон ва унинг атрофида яшовчи аҳоли ўртасида сақланиб қолган.

Биз қанчалик истамайлик, Андижон сўзининг юқорида таклиф этилаётган этимологиясини ҳам бир вариант сифатида қабул қилиш лозим.

Зеро, ўқувчида бу вариантни асословчи ёки бутунлай инкор этувчи маълумотлар бўлиши мумкин.

Шу ўринда Марҳамат топоними ҳақида қуйидаги фикрларни билдириш мумкин. Бу номнинг келиб чиқишида кўпчилик тадқиқотчиларни фикри бир хил. Дукчи Эшон раҳбарлигидаги Андижон қўзғолонида (1898) иштирок этганликлари учун бузиб ташланган Мингтепа қишлоғи аҳолиси 1899 йилда бошқа ерга кўчирилиб, уларга Оқ подшонинг марҳамати туфайли ер берилган. Бунёд этилган қишлоққа Марҳамат (“Инъом”) деб ном берилган. Кейинчалик бу ном шаҳар ва туманга берилган.

Топонимлар миллий тилнинг таркибий қисмидир. Ҳар бир миллат ўз тили бойлигини сақлашга, уни соф ҳолда авлодларга етказишга, жаҳон бўйлаб кенг ёйилишига ҳаракат қилади. Халқнинг мустақиллиги қўлдан кетса, унинг тилига ҳам тажовуз бошланади, шунингдек, жой номлари ҳам тўхтовсиз ўзгартирилади. Бу ҳақда мустақиллигимиз учун курашган, Андижон қўзғолонининг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли - Дукчи Эшон халққа қилган мурожаатида шундай деган эди: “Ўрус Ватанимизга истило этди. Сўнгра тилимизга истило қилди... Кубони - Федченко, Марғилонни - Гўрчакоф, Симни - Искобилиф, Бағдодни - Серова, Конибодомни - Милникуф деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрис генералларининг исмини тақди” (А.Эгамназаров, 1994). Шижоатли ҳамюртимизнинг ниятлари мустақиллигимиз туфайлигина ижобат бўлмоқда. Бу масалада бепарволикка йўл қўйиб бўлмаслигига чақириб, мустақилликкача бўлган даврда қўйилган баъзи географик номларнинг сақланиб қолаётганлигига ачиниб, шоир Муҳаммад Юсуф қуйидаги сатрларни ёзган эди:

Қандай алам отимизни қўйса ёвлар
Марғилонлар қаердаю Гарчаковлар?
Бизни азал буколмаган бу синовлар,
Мингтепани атайлик ўз номи билан.
Ҳар ким ўзи қўйсин от ўз неъматига,

Мард ястанмас номардларнинг наматиға

Ҳеч бўлмаса Дукчи эшон ҳурматиға

Мингтепани атайлик ўз номи билан.

Биз ҳозирги номларнинг зудлик билан ўзгартигиш керак деган фикрдан узоқмиз. Бу маълум ҳуқуқий жараёнларни, молиявий харажатларни талаб қилиши бизга маълум. Бироқ, буни қарангки юртимнинг энг машхур, миллатимиз фаҳрига айланган инсонлари чин юракдан истаган ниятлари, мустақиллигимиз туфайли қонун даражасида кўриб чиқилмоқда. Юқорида келтирилган “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддасида “Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига одамларнинг исми-шарифларини беришга, шунингдек, **уларни тарихий воқеалар шарафига номлашга** қоида тариқасида йўл қўйилмайди” деб ёзилади. Агар бу тарихий воқеа миллий мафкурамизга тўғри келмайдиган, халқимизнинг мустақиллик учун курашган инсонларини камситувчи, таҳқирловчи ном бўлса, уни қонун доирасида қайта кўриб чиқиш бизнинг бурчимиздир.

Қисқача хулоса

Ер юзида жойларга бежиз ва бесабаб ном берилмайди. Ўлкамиздаги ҳар бир номда тарихимизнинг кичик бир зарраси ўз аксини топади. Топонимлар бизни халқимиз тарихининг олис манзилларига етаклайди, ота-боболаримиз босиб ўтган шонли йўл билан таништиради.

Халқимиз тарихи, турмуш тарзи, урф-одати, касб-кори, хўжалик фаолиятига оид ажойиб маълумотлар жой номларида сақланиб қолади. Бинобарин, топонимлар аجدодларимизнинг асрлар давомида яратган ва бизга маънавий-маърифий мерос қилиб қолдирган қимматли бойлигидир. Уларни сақлаб қолиш ва келажак авлодга етказиш бугунги таълим тизими олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Маънавий тарбия деганда нимани тушунасиш?

2. Мустақил топонимик сиёсат қандай ҳолатларда юритилиши мумкин?

3. Ўз вилоятингиз, туманингиз, шаҳрингиз (қишлоқингиз) номларини маъносини биласизми?

4. Жой номларининг маънавий тарбиядаги аҳамиятини маҳаллий материаллар асосида тушунтириб беринг.

5. “Давлат тили тўғрисида”ги қонуннинг ёшлар маънавий тарбиясидаги аҳамияти қандай?

6. Мустақиллик ва мустамлака даврларида тилга жумладан, географик номларга бўладиган муносабатларда қандай характерли жиҳатлар мавжуд?

7. Ўзбек тили ва географик номларнинг ёшлар маънавий тарбияси ҳақида фикр юритган шоир ва олимлардан кимларни биласиз?

Таянч иборалар

Маънавият, маънавий тарбия, топонимик сиёсат, Давлат тили.

4.4. Географик номларни ўлкашунослик тўғаракларида ўрганиш

Мактаб таълимида топонимик билимларнинг бир қисми лингвистик (фонетик, лексик, сўз ясовчи, морфологик, синтактик, орфографик, орфоэпик), яна бир қисми географик (рельеф, сув, иқлим, ишлаб чиқариш, аҳоли манзиллари) ҳамда тарихий материалларга мос келади, шунинг учун мактабдаги топонимик билимларни тўлароқ бериб бориш факультатив ва тўғарак машғулотларида амалга оширилади. Умумтаълим мактабларининг юқори синфларида топонимик тўғарак йил давомида ишлаши унга тил ва адабиёт, география, тарих фани ўқитувчилари раҳбарлик қилиши мумкин.

Методик нуқтаи назар билан қараганда, мактаб ўқувчиларининг ўша ҳудуддаги топонимик материалларини тўплаш ва ўрганиш ишларини ташкиллаш асосан уч босқичда ўтказилади: а) тайёргарлик; б) асосий фаолият; в) илмий-амалий хулосалар.

Тайёргарлик босқичида ўқувчиларга умумий характерга эга бўлган, топонимик материалларни ўрганиш ва уларни йиғишнинг илмий қиммати юқори эканлигини таъкидловчи маърузалар курсини ўтиш жоиздир. Ушбу маърузаларни “Топонимия нима ва уни нима учун ўрганамиз?”, “Топонимлар турлари”, “Географик объектларга ном беришнинг асосий усул ва йўллари”, “Номимиз- фахримиз” каби мавзуларда ўтказиш мумкин. Ўқувчилар асосий топонимик мавзулар билан танишгандан сўнг олинган билимлар даражасини текширувчи мавзуга мос бир нечта амалий машғулотлар ўтказиш керак бўлади.

Дастлабки машғулотни кириш дarsi сифатида ўтказиш тавсия этилади. Мазкур машғулот - раҳбар ўқитувчидан чуқур ва жиддий тайёргарликни талаб қилади, ҳолбуки, айнан шу машғулот кейинги ишларнинг ютуқ ва муваффақиятини белгилайди. Биринчи машғулотда ўқувчиларда топонимика (жойлар номи) га нисбатан чуқур ва жиддий муносабат юзага келади, лингвистик тушунчалари кенгаяди, ўз ўлкаси географияси ва тарихини чуқурроқ ўрганади, асосийси, фанларга нисбатан қизиқишлари ортади. Машғулотлар ўқувчиларда илмий-тадқиқот ишларига қизиқиш уйғотади. Кириш машғулотларига катта тайёргарлик ишлари талаб қилинади: ўқувчининг лингвистик, географик тайёргарлик даражасини аниқлаш керак (мактаб тўғарагига билим ва ўзлаштириш даражаси турлича бўлган болалар келишади), тўғарак вазифалари билан таништириш, фаол ташкиллаш лозим. Ушбу машғулотда дастлабки топшириқларни бериш, “Қизикарли тилшунослик”, “Қизикарли география” кўргазмаси учун кутубхонадан китоблар танлаб олиш, олимларнинг, машҳур сиёсий арбоблар, ёзувчи, шоирларнинг ўзбек тили, ўлка географияси ҳақидаги фикрлари ўрганилади. Мазкур муаммоларига бағишланган, мавзуга мос келувчи иллюстрациялар, бюллетенлар, кўргазмалар тайёрлаш, мактаб радиосида сўзга чиқиш, мактаб деворий газетаси ёки кўп сонли нашрга кичик мақола ёзиш, биринчи машғулот ҳақида чиройли эълон тайёрлаш, тўғаракнинг биринчи йиғилиши

режаси ҳақида қизиқарли шаклда хабар килиш, керакли адабиётларни тавсия этиш мумкин.

Машғулоти олиб бориш методикасининг мазмунига келсак, машғулоти кириш мақсади хилма хил бўлиши мумкин. Масалан, мактаб ўзбек тили ёки география хонасида йиғилиш ўтказиш, кутубхона ва музейларга экскурсиялар ўтказиш, топонимик муаммоларига бағишланган конференциялар ўтказиш мумкин. Кириш машғулотининг тузилиши одатда икки қисмга бўлинади: биринчи машғулоти маълум бир лингво-географик мавзуга бағишланишдан бошланади. (Ўқувчилар тўғарак иши нималардан иборат бўлишига аниқ мисоллар ёрдамида ишонч ҳосил қилишлари керак). Кириш машғулотини иккинчи қисми ташкилийдир (иш режаси тасдиқланади, ўқитувчи тавсия этган тўғарак сардори сайланади, кейинги тўғарак иши учун топшириқ тақсимланади.) Кириш машғулотларини олиб боришни энг самарали методик усулларига суҳбатлар, суҳбат-маърузалар, маърузалар, хабарлар, ифодали ўқишлар, сахна кўринишлари, грамматик ўйинлар киради.

Кириш машғулоти бир қатор педагогик талабларга жавоб бериши керак. Булардан асосийси: аниқлик, ҳиссиётларни кўзғатиш, қизиқарлилик, тартиблиликдир.

Аниқлик. Кириш машғулоти тайёрлана туриб ўқитувчи шуни назарда тутиши керакки, схематизм, декоративлик, чалғитишлар машғулоти самарасини пасайтиради, асосий вазифа – ўқувчиларнинг олдида турган тадқиқот ишларига қизиқтира олмайди. Бундан қутулиш учун, олдиндан машғулоти мавзуси чегарасининг маънавий тўлиқлигини аниқ белгилаб олиши, ўқувчиларга тўғаракда олган илмий маълумотларини амалий йўналганлигини кўрсатиши керак. Шунингдек, болалар билан биринчи марта учрашгандаёқ, уларни ортиқча қийнамай, мисоллар миқдорини танлаб олиши зарур.

Ҳиссиётларни кўзғатиш. Кириш суҳбати кўп даражада бошқа машғулотларга қараганда мактаб ўқувчисининг идрокига эмас, балки ҳиссиётларига қаратилган бўлиши керак. Тўғаракка ҳали иштиёқлари

барқарор бўлмаган, топонимикага қизиқишлари шаклланмаган болалар келади, шунинг учун ўқитувчи топонимика ҳақидаги ҳикояни ёрқин, образли ва ҳаяжонли тарзда етказиб бериши керак.

Қизиқарлилик. Миллат тили, ватан тарихи ва географияси ҳақидаги маълумотларни ўргатишда ўқувчиларнинг диққатини жамлашни мақсад қилган ўқитувчи, тайёрлаган мавзуларини машғулот мобайнида қизиқарли шаклга айлантиришга эътибор бериши керак. Шу билан бир қаторда ўқитувчи ҳар хил ёшдаги болалар билан ишлашда, қизиқарлилик тамойили илмий тилга тўғри келмай қолиши мумкинлигини ёддан чиқармаслиги лозим.

Тартиблилик. Кириш машғулоти учун ўқитувчи хоҳлаган амалий саволларни танлаши мумкин, фақат, мактаб дастуридаги ўзбек тили, география, тарих фанлари билан боғланган бўлса бас. Лекин биринчи дарснинг мавзусини танлашда (“Географик харитадаги номлар”, “Биз яшаётган шаҳар, туман, қишлоқ, нега шундай номланган?” в.б.) ўқитувчи бир нарсани назарда тутиши керакки, танланган мавзу, нафақат, ўқув дастурига тўғри келиши, балки, тўғрақ режасида ҳам мос келиши керак.

Тўғрақнинг навбатдаги машғулотларининг тахминий мавзулари ҳамда уларда кўриб чиқиладиган масалаларни қуйидаги тартибини тавсия этиш мумкин:

2-машғулот. Мавзу: Топонимика - нима дегани?

1. Топоним нима? Бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақида нима биласиз?
2. Топоним билан географик объектларнинг номланиш фарқи нимада?
3. Топонимларни ўргатувчи фаннинг номи нима? Топонимларни ўргатувчи фанлар қайси фанларнинг таркибий қисмига киради?
4. Топонимикани ўрганишда география, тарих ва она тили фанларининг боғлиқлиги нимада?

3-машғулот. Мавзу: Топонимлар турлари.

1. Барча аҳоли масканларининг номларини умумлаштирувчи сўз нима дейилади?

2. Барча кўл, дарё ва бошқа сув объектларининг номлари нима дейилади?

3. Барча тоғлар, текисликлар, қир ва бошқа релъеф шакллари номланиши нима дейилади?

4. Микротопоним нима? Сиз яшаётган аҳоли пунктининг микротопонимларига мисол келтиринг.

4-машғулот. Мавзу: “Географик объектлар номланишнинг ҳуқуқий асослари”.

1. Берилган объект ҳақидаги қандай ахборотни топоним ўз ичига олади (мисол келтиринг).

2. Топоним ўз мавзуси ичида бирор бир инсон ҳақидаги маълумотни бера оладими?

3. Қуйидаги топонимларни номлашда нима асос қилиб олинган: Ёрмозор қишлоғи, Жўйдам ариғи, Болтакўл қишлоғи, Мингтепа тумани.

Қисқача хулоса

Ҳозирги тезкор ахборот алмашинуви даврида ўқувчи ва талабаларга бериладиган билимлар ҳажмининг муттасил ортиб бориши кузатилади. Бу ҳолат ўз навбатида топонимик билимларни беришни дарсдан ва синфдан ташқари усулларига алоҳида эътибор беришни тақозо этади. Бу жиҳатдан олиб қаралганда ўлкашунослик тўғарақларининг ўрни ва аҳамияти юқори эканлиги кўзга ташланади. Бундай тўғарақларнинг тўғри ташкил этилиши ўқувчиларни нафақат географик номлар мавзусини ўзлаштиришларига балки, маънавий тарбиясига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар

1. Топонимик тўғарақларга кимлар раҳбарлик қилиши методик жиҳатидан тўғри бўлади?

2. Топонимик тўғарақларнинг қандай босқичларини биласиз?

3. Тўғарақларнинг кириш машғулотларида аниқлик ва ҳиссиётларни кўзгатишга қандай эришиш мумкин?

4. Топонимик тўғараклардаги қизиқарлилик, тартиблилик деганда нималарни тушунасиз?

5. Топонимик тўғараклар режасинги тузишдаги предметлараро боғлиқликни қандай таъминлаш мумкин?

6. Таълим муассасасига энг яқин бўлган табиий географик ва иқтисодий географик асосга эга бўлган топонимлар гуруҳини шакллантиринг.

7. Ўз ўлкангиз топонимикаси билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?

8. Ўзингиз мустақил равишда шаҳар ёки қишлоғингизнинг географик номлар изоҳи бўйича кичик луғат тузинг.

Таянч иборалар

Топонимик тўғарак, илмий амалий хулоса, топонимлар изоҳи, тўғарак режаси, топонимик луғат.

4.5. Дала амалиёти ва экскурсияларда маҳаллий географик номларни ўрганиш

География фанини пухта ўрганишининг таркибий қисми бўлган дала амалиёти ва экскурсияларда ҳам географик номларни ўрганиш имконияти мавжуд. Мазкур тадбирларда топонимик маълумотлар йиғиш асосан иккита усулда олиб борилади.

Биринчи усул ёзма манбалардан маълумот йиғиш. Бу ҳолатда бизни қизиқтираётган географик номлар йиғиндиси, яъний ўлка топонимияси турли адабиётлар, реестрларда, географик хариталар орқали ўрганилади ва таҳлил қилинади. Мамлакатимизнинг Фарғона водийсидаги географик номларни ўраниш учун қуйидаги адабиёт, манба ва хариталарни тавсия этиш мумкин:

1. Ахмадалиев Ю., Комилова Н. Манзиллар. Номлар. Маънолар. - Фарғона, 2005.

2. Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти топонимлари. Фарғона, 2008.

3. Бобур З.М. Бобурнома. -Т.: Юлдузча, 1989.
4. Губаева С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX в.-Т.: Фан,1983.
5. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари.- Т.:Фан, 1989.
6. Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Т.: “Ўзбекистон” 1994.
7. Охунов Н. Ўзбекистон топонимияси. - Қўқон.: ҚДПИ. 2005.
8. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? -Т.: Ўзбекистон, 1970.
9. Қораев С. Географик номлар маъноси.- Т.: Ўзбекистон, 1978.
10. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
11. Қораев С. Топонимика.-Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2006.
12. Андижон, Наманган, Фарғона вилоятларининг 1:200000 масштабли картаси. Ўзгеодезкадастр, 2015.
13. Андижон, Наманган, Фарғона вилоятларининг топонимик хариталари, 2015.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-12 томлар.Т.

Жойдаги архивларда сақланаётган ҳужжатлар билан ишлашда ўқувчиларга алоҳида аҳамият бериш керак. Маълум сабабларга кўра ҳужжатлар ўзбек тилини яхши биладиган ўқувчига ҳам тушунарли бўлмаслиги мумкин. Шу сабабли ишлаш учун аввало графика, орфография, лексика, морфология ва синтаксис нуқтаи назаридан тушунарли бўлган ҳужжатлар ўрганилиши керак.

Архивларда иш юритишни ташкиллашда ўқитувчи шуни ёдда тутиши керакки, архив материалларини кўриб чиқишга махсус рухсатнома мавжуд бўлиши, раҳбарнинг доимий ёрдами ва назорати бўлиши керак. Ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорликда иш олиб борса янада мақсадга мувофиқ бўлади.

Иккинчи усул топонимик ҳамда бошқа географик экспедицияларда маълумот йиғишдир. Маълумот йиғишнинг бу усули маълум жойнинг микротопонимиясини ўрганишда кўпроқ фойда беради. Қоидага кўра бу усулни қўллашда олдиндан тайёрлаб тузилган анкеталардан фойдаланиш мумкин. Бундай анкеталар тузиш усуллари Е.М.Поспелов ва Ҳ.Ҳ.Хасановлар томонидан тавсия этилган. Бу анкета саволномаларда қуйдагиларга жавоб бериш зарур бўлади:

Сиз яшайдиган аҳоли маскани ва унинг яқинидаги қишлоқлар қандай номланган? Бу номлар ўзгарганми? Қачон? Нима сабабдан? Жойларнинг оддий, одамлар ўзлари қўйиб олган номлари борми?

1. Сиз ўрганаётган аҳоли масканлари қаерда жойлашган? (Дарё ёнида, тоғда, кўл ёнида ва х.к.)

2. Бу қишлоқ қачон ва ким томонидан ташкил килинган? Қишлоқ ахлига қўшнилар томонидан лақаблар қўйилганми? Қишлоқ номига қараб аҳолисини қандай аташади?

3. Қишлоқ маҳаллалари, кўчалари қандай аталган?

4. Қишлоғингиз атрофидаги кўл, ботқоқлар қандай номланган? Улар қаерда жойлашган?

5. Сиз яшаб турган қишлоқдан қандай дарёлар оқиб ўтади? Улар қаердан бошланган ва қаерга қуйилади? Қандай кўллардан оқиб ўтади?

6. Сиз яшаб турган жойингиз атрофидаги тоғлар, қир, адирлар қандай номланади?

7. Сиз яшайдиган жойда паст текисликлар, водий, адирлик, зовур, чуқурлик, жарликлар борми?

8. Маҳаллий аҳолининг этник ва касбий таркиби қандай?

9. Мазкур жойда юз берган тарихий воқеаларнинг номларга таъсири қандай?

10. Ўрганилаётган топонимнинг илмий ва халқона этимологияси қандай?

11. Номнинг расмий айтилиши ва ёзилиши ҳақида нимолар биласиз?

Умумий лингво-географик тайёргарликдан ташқари ҳар бир топонимик экспедиция аъзоси маълумотни йиғиш ва қайта ишлаш учун маълум методик билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиши керак. Аввало бу текширув ўтказилаётган ҳудуд маданияти, ҳўжалиги, табиати ва тарихи ҳақида умумий маълумотга эга бўлиши ва дастур бўйича суҳбат олиб боришни билиши зарур. Маълумот берувчининг барча маълумотлари суҳбат давомида иш дафтарига ёзиб олинади (транскрипцияда ва орфографик). Иш кўникмаларининг охирида барча ёзиб олинган сўзлар дафтар ёки блокнотлардан каталог карточкаларига кўчирилади. Ишнинг якуни сифатида ўрганилаётган ҳудуднинг топонимик луғатини тузиш мумкин.

Қисқача хулоса

Таълим тизимида топонимик экскурсия ва дала амалиётларини ташкил этиш ўқувчиларнинг ўз ўлкасини ўрганишга бўлган қизиқишларини орттиради ўзбек тили, тарих ва география фанларидан олган билимларини бойитади ва уларни амалиётда қўллаш кўникмаларини ҳосил қилади.

Назорат ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ёзма манбалардан фойдаланиш деганда нимани тушунасиш?
2. Архивларда ишлашнинг географик номларни ўрганишдаги аҳамияти қандай?
3. Географик экспедиция деганда нимани тушунасиш?
4. Топонимик анкеталар тузиш дастлаб қайси олимлар томонидан таклиф этилган?
5. Топонимик билимларни бойитишда экскурсияларнинг аҳамиятини баҳолаш.
6. Географик номларни изоҳлашда маҳаллий аҳоли билан ўтказиладиган суҳбат усулининг афзалликларини таснифланг.
7. Ўз ўлкангизги географик номларнинг электрон каталогини тузинг. Бунда заманавий компьютер дастурларидан (iSpring7) фойдаланинг.

Таянч иборалар

Дала амалиёти, экскурсия, ёзма манбалар, архив материаллари, анкета сўровлари, компьютер дастурлари.

ГЛОССАРИЙ (изоҳли луғат)

Антропоним – (юнонча – antropos – одам) атоқли отнинг бир тури. Одамнинг исми, фамилияси, ота исми, тахаллуси, лақаби.

Антропотопоним – ҳар қандай антропонимдан – кишининг исмидан, фамилиясидан, тахаллусидан ном олган топоним (Абдусамад, Каримдевона, Ҳасанқовоқ).

Географик ном – қаранг Топоним.

Географик термин (детерминатив) – муайян географик борлиқни ифодалайдиган сўз: дарё, қўлтиқ, қўл, чўл, қишлоқ, дара, шаҳар, танги ва бошқалар. Географик терминлар топонимлар таркибида кўп учрайди; баъзан топоним функциясини бажаради: **Қудуқ, Булоқ**. Кўпроқ шеваларда ишлатиладиган терминлар маҳаллий географик терминлар ёки халқ географик термини дейилади.

Гидроним (юнонча hidro – сув, onim – ном, исм) – топонимнинг бир тури. Табиий ёки инсон томонидан яратилган ҳар қандай сув объектлари – океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, дарёлар, каналлар, сойлар, жилғалар, сув омборлари, қудуқларнинг номлари.

Детопонимизация – географик номнинг турдош отга, топонимнинг апеллятивга айланиши: апельсин – appelsien “хитой олмаси”, қобули шўрва (Афғонистоннинг пойтахти Қобул шаҳри номидан), кофе – Африкадаги Эфиопия мамлакатининг Каффа вилояти номидан; уни араблар қаҳва дейишган, тюль – Франциянинг Тюль шаҳри номидан, фужер – Франциянинг шиша идишлар ясаладиган шаҳри номидан.

Детнонимизация – уруғ-қабилла ёки эл-элат номининг бошқа туркумдаги атоқли отга – топонимга ёки турдош отга айланиши: арабеска – меъморлик санъатида нақш тури (араб халқи номидан), республикамиздаги Сарой деган қишлоқлар ва бошқа объектлар “қаср” маъносидаги сарой сўзидан кўра кўпроқ сарой қабиласи номи билан аталган.

Зооним (юнонча zoo – хайвон) – атоқли отнинг бир тури, хайвонларнинг, жумладан уй хайвони, тажриба остидаги хайвон ёки ёввойи хайвоннинг атоқли оти, номи, лақаби жой номларига ҳам айланиши мумкин: Бўлон, Бўриқум, Лайлакуя, Отхона, Тувадоқ ва бошқа жой номлари учрайди. Булар зоотопонимлардир.

Индикатор, индикатор – термин, даракчи термин (лотинча indicator – кўрсаткич) – топоним таркибида учрайдиган ва унинг турини кўрсатиб турадиган термин: тоғ, чўл, дарё, қишлоқ, қудуқ, жар ва бошқалар. **Қоратоғ, Октепа, Сирдарё, Қудуқлик, Окжар, Чўли Юнус** ва бошқалар.

Лимноним – (юнонча limne – кўл) – гидронимнинг бир тури, кўл, сув омбори, ҳовузнинг атоқли оти: **Қўлиқуббон, Каркидон сув омбори, Сассиқҳовуз.**

Макротопоним – маълум ва машҳур бўлган йирик табиий географик объектнинг атоқли оти: материклар, қитъалар, океанлар, энг катта текисликлар, тоғлар, табиий географик ўлкалар номлари: **Африка, Европа, Турон пасттекислиги, Олой.**

Микротопоним – теварак-атрофда яшайдиган бир гуруҳ кишиларгагина маълум бўлган қудуқлар, жарликлар, кўрғонтепалар, томорқалар, боғлар, кўприклар, кўтонлар, булоқлар каби кичик объектларнинг атоқли отлари.

Ойконим – (юнонча oukos – уй, турар жой, макон) топоним тури: аҳоли яшайдиган ҳар қандай жойнинг – шаҳарнинг, шаҳарча (посёлка)нинг, қишлоқ-овулнинг номи: **Андижон, Наманган, Фарғона, Чимён, Чўнгбағиш.**

Ономастика (юнонча onomastikos – ном қўйиш) – тилшуносликнинг ҳар қандай атоқли отларни (топонимларни, антротопонимларни) ўрганадиган бўлими.

Ороним (юнонча oros – тоғ) – тоғлар, тепаликлар, қирлар, сойликлар, даралар ва бошқа орографик объектларнинг номи: **Олой, Фарғона водийси, Қизилқум чўли, Хўжанд** ва бошқалар.

Патроним, патронимик ном (юнонча патер – ота, онима – ном, исм) – антропонимнинг бир тури. Патриархал – уруғчилик даври учун хос бўлган ва капитализм давригача сақланиб қолган ижтимоий ташкилот формаларидан. Иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий жиҳатдан бир бўлган ҳамда аждодининг исми (номи) билан аталган оилалар гуруҳи – Ўлжатўпи, Тоғайтўби, Шодмонтўби. Бундай патронимлар бора-бора этноним шаклини олиши мумкин. Бирон жойда яшаган оталар, аجدодлар номлари (исмлари) билан аталган географик номлар патронимик топонимлар дейилади. Бундай топонимларни этнотопонимлардан фарқ қилиш осон эмас. **Бойтўби** (Бойтўпи), **Бойўғли** (Бойули) каби патронимлар этнотопонимлар шаклида учрайди. Ҳар қандай этноним – уруғ-аймоқ аслида патроним бўлган, кўпгина уруғлар афсонавий бўлса ҳам кишидан – отадан тарқалганмиз деб билади.

Семинатика, топоним семантикаси – географик номнинг маъноси, мазмуни.

Сохта этимология – бошқа тилдан ўтган ёки (субстрат) номнинг хато равишда бутунлай бошқа бир маъно олиши: **Улуғ наҳр** – “катта ариқ” гидроними **Улуғнор** – “катта туя” шаклини олган.

Топоним, географик ном (юнонча topos – жой, макон, onima – ном, исм) – ҳар қандай географик объектнинг атоқли оти, номи, жумладан, гидроним, ойконим, ороним, урбаноним, агрооним ва бошқалар.

Топонимик калька (французча kalqua – калька қоғоз) – номнинг мазмунига ҳалал етказмасдан айнан таржима қилиниши, масалан, **Иккисув ораси** – **Миёнрудон**, **Қорасув** – **Сиёб** (**Сиёҳоб**), **Қизилсув** – **Сурҳоб**, **Қизилтепа** – **Сурхтепа**.

Топонимик модел (топомодель) – топонимларнинг ҳосил бўлиш формуласи, масалан: от+от, от+феъл, от+суффикс.

Топонимик муҳит (топонимик ландшафт, топонимик контекст) – маълум ҳудудда турли даврларда турли халқлар томонидан яратилган топонимлар мажмуи.

Топонимик негиз (топонегиз) – **топонимик** лексиканинг форматсиз қисми: Олма-лик, Мачит-ли, Андижон-лик, Дегрез-лик, Мисгар-лик.

Топонимика – ономастиканинг топонимлар, уларнинг вужудга келиши, тараққиёт қонунларини, амал қилинишини ўрганадиган бўлими.

Топоформант – қар. **Формант**.

Транскрипция, географик номлар транскрипцияси (лотинча *transcriptio* – кўчириб ёзиш) – бошқа тилдаги географик номлар (фонемаларни) ўз тилидаги графемалар (харфлар) билан ифодалаш, ёзиш.

Урбаноним (лотинча *urbanus* – шаҳар) – топонимнинг бир тури, шаҳар ичидаги майдон, кўча, бозор каби объект номи.

Фитоним (юнонча *fitos* – ўсимлик) – ҳар қандай ўсимликнинг атоқли оти: **Мингчинор**, **Чилгижийда**, **Яккатут**.

Фитонимия – фитонимлар мажмуи (“фитонимлар” дегани).

Формант (лотинча *formans* – ҳосил қилувчи) – сўз ясайдиган, лекин, мустақил ишлатилмайдиган унсур. Топонимлар таркибида айниқса, кўп учрайди: кент – Навкент, Заркент, гоҳ – Жангтоҳ, Сайилгоҳ, лоқ – Тошлоқ, Қумлоқ, Санглоқ.

Халқ этимологияси – илмий этимологияга амал қилинмаган ҳолда, ноаниқ номларнинг бошқа сўзлар ёрдамида “тушунарли” қилиб ўзлаштирилиши; бунда сўзнинг фонетик ва морфологик тузилиши ҳам ўзгариб кетади; масалан: сўғдча **Шовғар** (Қоратоғ) топоними **Шовқор**, Киргили (уруғ номи) топоними **Қиргули** қилиб ўзгартирилган (қар. Сохта этимология).

Этимология (юнонча *etimos* – ҳақиқат, сўзининг туб, асл, дастлабки маъноси, *logos* – таълимот, билим, фан) – 1) номлар келиб чиқишининг маъноси; 2) номларнинг келиб чиқишини аниқлаш.

Этноним (юнонча *ethnos* – халқ, *onim* – ном, исм,) – ҳар қандай этнос (халқ, қабила, уруғ, гуруҳ, миллат ва бошқалар)нинг номи: ўзбек, найман, қангли, бешбола.

Этнонимизация – турдош ёки атоқли отнинг этнонимга айланиши: урганжи, кулон, бойўғли.

Этнотопоним – этнонимлардан ном олган топонимлар: **Ўзбекистон, Дўрмон, Найман, Арабхона, Тожикқишлоқ.** Қар. этноним, топоним.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.–Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. Аҳмадалиев Ю. Анди-тутинган демак// Фан ва турмуш, 1997 й.№1.
4. Аҳмадалиев Ю., Комилова Н. Манзиллар. Номлар. Маънолар.- Фарғона, 2005.
5. Аҳмадалиев Ю. ва бошқалар. Фарғона водийси: шаҳар, қишлоқ ва маҳалла номлари. -Т.: 2017.
6. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. -Т.: Абдулло Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1992.
7. Аҳмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (писменные памятники) -Т.:Фан, 1985.
8. Барашков В.Ф. Знакомые с детства названия. - М.: Просвещение, 1982.
9. Бобур З.М. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989.
10. Боднарский М.С. Географик номлар рўйхати.- Т., Олий ва ўрта мактаб, 1961.
11. Губаева С. Этнический состав населения Ферганы вконце XIX – начале XX в.Т.: Фан,1983.
12. Гумилев Л. Этногенез и биосфера земли. –Л.: Гидрометеиздат, 1990.
13. Дадабоев Я. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. “Фарғона” нашриёти, 2007.
14. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. -Т.: “Фан” 1968
15. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1977.

16. Исмингизнинг маъноси нима? Масъул мухаррир: Ш.Шоабдурахмонов.Т.: “Фан” 1968.
17. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов,-М.: Мысль, 1984.
18. Мурзаев Э.М. География в названиях.- М.: Наука, 1979.
19. Набиев Р.Н. Из истории Какандского ханства. -Т.: “Фан”1973.
20. Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.:Наука, 1965.
21. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь.- М.: Мысль, 1966.
22. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари.- Т.:Фан, 1989.
23. Охунов Н. Жой номлари таъбири.- Т.: “Ўзбекистон” 1994.
24. Охунов Н. Ўзбекистон топонимияси. – Қўқон.: ҚДПИ. 2005.
25. Охунов Н. Аҳмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. Фарғона. 2010.
26. Попов А.И. Географические названия. Введение в топонимику. М.-Л., 1965.
27. Поспелов Е.М. Топонимика в школьной географии: Пособие для учителей.-М.:Просвещение, 1981.
28. Суперанская А.В. Что такое топонимика? М.: Наука,1984.
29. Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: “Наука”. 1968.
30. Хасанов Х. Географик номлар сири. -Т.:Ўзбекистон, 1985.
31. Хасанов Х. Ер тили. -Т.: Ўқитувчи, 1977.
32. Hakimov Q. Toponimika. Darslik.-Т.: “Мумтоз сўз”, 2016. 386-б.
33. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа Т.: «Фан» 1974.
34. Эгамназаров А. Сиз билган дукчи эшон. -Т.: Шарқ, 1994.
35. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши.-Т.: Ўзбекистон, 1996.

36. “Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, N 9
37. Қаххор Тохир. Хур Туркистон учун. -Т.: Чўлпон, 1994.
38. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? Т.: Ўзбекистон, 1970.
39. Қораев С. Географик номлар маъноси.- Т.: Ўзбекистон, 1978.
40. Қораев С. Ойкономия Узбекистана. Автореферат докторской диссертации.-Т.: 1998.
41. Қораев С. Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати.-Т.: Ўзгеодезкадастр.2004.
42. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
43. Qorayev S. Toponimika.-Т.: O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
44. Albert Dauzat et Charles Rostaing, Dictionnaire etymologique des noms de lieux de France, Larousse, 1963.
45. A.H.Smith. English place-name elements: part 1-2. Cambridge. 1956.
46. A.Room. A concise dictionary of modern place names in Great Britain. 1983.
47. E.Ekwall. English River-Names. Oxford. 1928.
48. Festschrift fur Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956. Berlin, 1956; Zeitschrift fur slavische Philologie. Heidelberg, 1963. Bd. XXXI. H. 1.
49. Stewart G.R. Names on the globe. N.Y., 1975.
50. G.B.Adams. Placenames from pre-celtic languages in Ireland and Britain. 1980.
51. K.Cameron. English place-names. London: Batsford. 1996.

52. M.Gelling and A.Cole. The landscape of place-names. Oxford. 2000.
53. M.Gelling. Place-Names in the Landscape: The Geographical Roots of Britain's Place-Names. –London, Phoenix Press, 2001.
54. Zekiyev Mir Fatih. On ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz in Kūzeyi, Idil-Ural, ve Bati Sibirya'daki eski Turkler, in: Turkler, Yeni Turkiye yayinlari, cilt 1. Istanbul, 2002, s. 425-432.